

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Fakulta humanitních studií

Bakalářská práce

STŘEDOEVROPSKÉ MYŠLENKY

ve sborníku
„Střední Evropa“

Vedoucí práce: Mgr. Nicolas Maslowski, DEA, Ph.D.
Vypracoval: Jan Musil

PRAHA 2013

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval samostatně, použil jen uvedené prameny a literaturu. Práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 28.12.2013

Jan Musil

Obsah

Úvod	2
Struktura práce.....	3
Metodologie	3
I. Dějiny pojmu "Střední Evropa"	
Vznik evropských pojmů	5
Východ a Západ Evropy	5
Střední Evropa.....	8
Nacionalismus na vzestupu 1848-1918.....	10
Historický kontext a dobové myšlení	10
Mitteleuropa	12
Reakce na koncept Mitteleuropy	14
Vznik malých národů 1918-1938	16
Poválečné uspořádání	16
Problémy střední Evropy.....	16
Střední Evropa ve velkoněmecké a sovětské říši 1938-1989	19
Vzestup a pád Velkoněmecké říše	19
Sovětizace střední Evropy	20
Pokus o revizi komunismu a normalizace	22
Disent	24
II. Tématická analýza sborníku Střední Evropa	
O sborníku	26
Vybraná střeoevropská témata	26
Křesťanství jako duchovní základ	26
Reformační a katolická tradice	29
Kosmopolitní Rakousko a nacionalismus	30
Masarykovo a Pekařovo pojetí českých dějin	34
Otázka hranic a menšiny	39
Střední Evropa jako duchovní fenomén	42
Tragika malého národa	44
Židovství a antisemitismus.....	46
Totalita a demokracie.....	47
Problematika „Středu“	48
Redakční příspěvky sborníku „Střední Evropa“	49
Závěr	51

Úvod

Na zemi je mnoho regionů, které jsou spojeny s určitou civilizací nebo kulturou. Civilizace vznikaly a zanikaly, přičemž na jejich troskách se tvořily opět nové. Podle sociologa Jaroslava Krejčího¹ se vzájemně civilizace liší podle sdíleného postoje ke smyslu života a smrti. Tato paradigmatata lidského údělu nám vymezují územní rozsah civilizací, který se však může posouvat a měnit. Například na Blízkém Východě převládá paradigma světa islámu, dále je možné pozorovat specifické paradigma Indie nebo Číny. Euroamerická tzv. západní civilizace je zvláštní tím, že se rozvinula dosud v dějinách nebyvalým způsobem, jehož podstata spočívá v osvícenské racionalitě, principu přirozeného práva, lidských zákonů a přesunu náboženství do soukromé sféry. Zaručuje práva a svobody včetně osobní a sociální bezpečnosti, čímž formuje západní společnost lidských práv. Přes tyto jednotné principy západního světa existuje v rámci euroamerické civilizace mnoho regionů, které jsou velmi odlišné, a ne vždy se dařilo výše uvedené principy v těchto regionech uplatňovat. Takovým typickým regionem je střední Evropa, která je nějakým způsobem zvláštní, ale nikdo ji nedokáže přesně definovat. Pořádně mu nerozumí ani Západ, ani Východ, a přesto je to prostor mimořádného tvůrčího génia, z něhož se zrodilo mnoho pozitivního, ale i negativního. Před námi se tak otevírá spousta otázek, jak na střední Evropu vůbec pohlížet.

Existuje vůbec? Co je střední Evropa a kam patří? Je to Východ, Západ nebo svébytný region mezi nimi? Nenazývají to tak pouze lidé toho regionu, aby si potvrdili vlastní totožnost a ukotvili existenci svých národů? To všechno jsou otázky, na které i vzdělanější Středoevropan nachází jen těžko odpověď. Nakonec ani neví, jestli má nějaké právo se za Středoevropana vůbec považovat. Následující text má za cíl, vnést do těchto pojmů trochu světla, ale zároveň je předem jisté, že pochopení střední Evropy nebude nikdy jednoznačné. Je však vhodné ujasnit si některá fakta, historický vývoj a vůbec vznik myšlenek o střední Evropě. Protože nelze tento region přirozeně a intuitivně geograficky vytyčit, je nasnadě, že nikoliv geografie, ale politika, kultura, společenská struktura a hospodářství může být tím správným klíčem k jeho pochopení. Přitom kultura (zejména jazyk) a politika spolu ve střední Evropě velmi úzce souvisejí. Můžeme říci, že mluvit o střední Evropě samostatně z pozice kultury nebo politiky je téměř nemožné, protože mezi nimi existuje velké množství vazeb a navzájem se ovlivňují. Existuje mnoho politicko kulturních koncepcí uspořádání středu Evropy, z nichž některé se prosadily, jiné pouze částečně a další nikoliv. Jak bylo řečeno, je mnoho teorií a žádná nezpochybnitelná jistota. Dokonce i každý stát, řadící se do střední Evropy o ní má jinou představu. Britský historik Timothy Garton Ash, zabývající se problematikou tohoto regionu napsal: „Řekni mi svou definici střední Evropy a já ti řeknu, odkud jsi“². Polský spisovatel Czesław Miłosz hovoří o střední Evropě jako nedílném komplexu gotiky, renesance a baroka, jiní se zase spokojí s konstatováním, že je to pro ně řízek, pivo a bábovka. Mluví se i o specifickém kulturním fenoménu, nebo o Herderově středu mezi asiatským despotismem a duchem západního kramářství³. Každopádně lze vypíchnout čtyři obecnější názory na tento region. Jednak je to teorie svébytného silného celku pod kontrolou Německa tzv. „Mitteleuropa“, která byla aktuální zejména v minulém století.

---

¹ KREJČÍ, Jaroslav. Postižitelné proudy dějin: Civilizace a sociální formace, struktury a procesy, kultura a politika, revoluce a renesance, náboženství, národy a státy. Praha: sociologické nakladatelství, 2002. 563 s. ISBN 80-8642-909-1.

² ASH, Timothy Garton. The Puzzle of Central Europe. The New York Review of Books (online). 18. březen 1999 (cit. dne 18.6.2013). Dostupné z <

<http://www.nybooks.com/articles/archives/1999/mar/18/the-puzzle-of-central-europe/?pagination=false> >.

³ CHOCHOLATÝ, František. Idea Mitteleuropy. Náš směr (online). 13. duben 2010 (cit. dne 18.6.2013). Dostupné z < <http://nassmer.blogspot.cz/2010/04/idea-mitteleuropy.html> >.

Další je teorie přechodového území neboli „mostu“ mezi Západem a Východem, jenž je jejich přirozenou spojkou. Na rozdíl od toho idea popisující střední Evropu jako menší autonomní oblast, která vykazuje některé rysy východní a některé západní, ji chápe jako oscilující region mezi těmito rozlehlými bloky. Poslední myšlenkou je střední Evropa jako kulturní fenomén, která se vztahuje spíše ke kultuře pohasínající rakousko-uherské říše.

Protože jsou tyto otázky velmi široké a pro jejich vyčerpávající zodpovězení by bylo potřeba studium překračující možnosti bakalářské práce, bude naším cílem zvládnutí této problematiky na menším omezeném vzorku středoevropského myšlení. Konkrétně jsme pro naše účely zvolili studium sborníku pod příznačným názvem „Střední Evropa“. Základní výzkumná otázka tedy zní: Jaká jsou hlavní středoevropská témata tohoto sborníku a jak o nich referuje? Budeme se snažit tato témata postihnout, zpracovat, vyložit a určit jaké jsou mezi nimi vztahy, případně vytyčit určité názory, které se budou jevit jako převládající. Následně se pokusíme o určení, která koncepce pojetí střední Evropy je v těchto textech zastoupena. To vše samozřejmě provedeme se zřetelem na názory redakce sborníku, o které naši analýzu doplníme.

Struktura práce

Samotná práce se skládá ze dvou částí. První část se věnuje pojmu a dějinám střední Evropy a je vypracována na základě samostatného studia více než desítky zdrojů uvedených v seznamu literatury a doplněna o představení dalších myšlenek souvisejících s tématem. Má za úkol představit zjednodušeně pojem *střední Evropa*. Budeme se zde snažit přiblížit příčiny a dobu vzniku pojmu, které popíšeme v souvislosti s pojmy *Východu* a *Západu*. Poté představíme čtyři obecné koncepce, ve kterých byl tento prostor v průběhu dějin promyšlen po stránce politické, kulturní, hospodářské nebo sociální. Pro utvoření odpovídající představy bude následně věnována podrobnější pozornost novodobým dějinám střední Evropy. Detailnější rozbor pojmosloví a historických faktů pokládáme za základní předpoklad a minimální nutnost pro správné pochopení a vysvětlení textů se středoevropskou tematikou, jež budou analyzovány v následující části. Ta bude obsahovat analýzu a stručný obsah nejdůležitějších myšlenek v člancích se středoevropskou tematikou. Jako zdroj textů byl zvolen sborník *Střední Evropa*, který vychází již od roku 1984. Kvůli omezení rozsahu si vybíráme počáteční (a věříme, že i nejzajímavější) období vydávání sborníku, kdy sborník vycházel jako samizdat, tedy do roku 1989. Před uvedením vlastní práce je však potřeba říci pár slov k metodologii a to zejména k druhé části textu.

Metodologie

Z metodologického hlediska se budeme zabývat pouze druhou částí, protože teoretická je zpracována jako vysvětlení dějin pojmu dle uvedené literatury. Jedná se o kvalitativní výzkum, který je zaměřen na zkoumání vybraných středoevropských témat u jednotlivých autorů ve sborníku „Střední Evropa“. Výběr témat budeme provádět na základě indukce, tzn. během studování textů témata „budou sama objevovat“ a naším úkolem bude provést výběr těch základních, která úzce souvisí se středoevropskou problematikou a která se zdají být pro celý sborník nosná. Témata sestavíme v pořadí podle frekvence jejich zastoupení v textu a ke každému uvedeme několik příkladů, jak je

jednotliví autoři pojmají. Názory autorů budou doplněny citacemi (psány kurzívou) přímo z textu, aby byla naše tvrzení pokud možno co nejvíce podložena. Budeme tedy usilovat o výběr nosných témat, která budou mnohdy i předmětem diskuze jednotlivých autorů. Chceme-li postihnout základní středoevropská témata, kterým se sborník věnuje, musíme přistoupit k určité redukci obsahu. Jsme si současně vědomi, že takovýto postup se nevyhne velkému podílu interpretace badatele, ale není v možnostech této práce provést detailní a podrobnou obsahovou analýzu. Při tomto postupu je nezbytné udržet si co možná nejvíce kritický odstup od zkoumaného materiálu a pro analýzu je důležitá obsáhlá teoretická příprava, kterou provedeme v první části práce. Užití kvalitativního přístupu je v tomto případě vhodnější, protože nám pomůže lépe zodpovědět otázky ohledně základních středoevropských témat ve zkoumaném sborníku a umožní nám jejich lepší interpretaci.

Kvalitativní výzkum obsahuje tři složky⁴. První složkou jsou zkoumané údaje, v tomto případě samizdatová vydání sborníku Střední Evropa od roku 1984 – 1989 (13 čísel). Druhou složkou je vlastní analýza neboli interpretace vybraných dat, jež je předmětem praktické části, a třetí složkou jsou výstupy, které jsou prezentovány v závěru této práce. Z hlediska pojetí obsahové analýzy existují tři přístupy kvalitativního výzkumu⁵. První přístup prosazuje interpretaci dat v „čisté podobě“, aby nedocházelo ke zkrácení nebo dezinterpretaci původního autora. Tento typ je pro naše účely vzhledem k obsáhlosti analýzy nevhodný. Druhý typ prezentuje pouze vybrané části a používá se, pokud je potřeba redukovat obsah sdělení a vytýčit pouze podstatné části s vědomím, že došlo k určitému zásahu do kontextu. Třetím typem je tvorba teorie, která původní obsah za předpokladů teoretické podloženosti interpretuje a převádí do pojmů, mezi nimiž vytváří vztahy. U tohoto typu se zkoumá jaké pojmy nebo kontexty se z analyzovaného materiálu vynoří a na základě těch se pak vytváří teorie (tzv. ukotvená teorie).

Vzhledem k velkému objemu analyzovaných dat bude zvolen druhý typ přístupu k analýze. Vybrány budou pouze příspěvky, které jsou obsaženy většinou v hlavní rubrice, případně další příspěvky, které se budou naší otázkou také zabývat. Určitým vodítkem při výběru článků budou úvodníky šéfredaktora, které jednotlivé články komentují. Současně bude kladen důraz na případné odlišné názory na jednotlivá témata u různých autorů a tyto polemiky budou taktéž uvedeny. Hlavní tvrzení budou podložena citacemi z textů jednotlivých příspěvků. Tímto postupem bychom se pokusili přinést odpověď na otázku, jakým středoevropským tématům se autoři ve sborníku věnují, jaké k nim zaujímají postoje, zda jsou některé názory nebo polemiky převládající. Pro úplnost pokládáme za správné v hrubých rysech nastínit postoje redakce, která samozřejmě může mít určující vliv z hlediska prezentovaných článků.

---

⁴ STRAUSS - CORBINOVÁ. Základy kvalitativního výzkumu: Postupy a techniky zakotvené teorie. Boskovice: Sdružení podané ruce Brno, 1999. 196 s. ISBN 80-85834-60-X.

⁵ STRAUSS - CORBINOVÁ. Tamtéž. 196 s.

I. Dějiny pojmu „Střední Evropa“

Vznik evropských pojmů

Východ a Západ Evropy

Evropa je považována za samostatný světadíl, ačkoliv je spojena s Asií. Z geografického hlediska je tedy tento kontinent označován jako Eurasie. Anglický historik Arnold Toynbee⁶ uvažuje o Evropě jako o jednom z poloostrovů hlavního kontinentu Asie. Z civilizačního hlediska je však Evropa svébytným celkem, protože je kolébkou západní civilizace. Polský historik Oskar Halecki⁷ mluví o „evropské epoše“, kterou chápe na základě geografické, politické, etnické a kulturní diferencovanosti jednotlivých národů, jež navázaly na dědictví řecko-římské civilizace a vytvořily novou historickou kvalitu. Neztotožňuje ji pouze se západní civilizací, protože do Evropy počítá i středo a východoevropské země. Také křesťanská civilizace není úplně vhodné označení, protože křesťanství je rozšířeno i na východ od Evropy. Časově nesouhlasil s vymezením starověku a středověku s milníkem roku 476, ale přitakával období přechodové fáze v podobě středomořského společenství ve 4.- 8. stol., které popsal historik Henri Pirenne⁸. V tomto přechodovém období probíhal podle Haleckého úpadek středomořského společenství a formování evropské epochy, která se v karolinské době propojila s rozvojem křesťanství. Kolem roku 1000 pak bylo evropské společenství dotvořeno christianizací západních Slovanů. Autor geograficky vymezuje Evropu. Její nejzřetelnější hranice je na severu v podobě Arktického moře, kdy skandinávské země jsou částí Evropy, přičemž Baltské moře je jejich spojnicí. Irsko a Island jsou také skrze Británii připojeny přes kanál La Manche a Francie je přirozeným středem Evropy. Španělsko a Portugalsko jsou díky arabským vlivům problematičtější a dají se počítat k Evropě až po dokončení reconquisty. Hranicí na jihu je Středozemní moře, které má ale zvláštní povahu a z římských dob skrze něj přetrvává spousta vazeb a vztahů. Na jihovýchodě tvořila pohyblivou hranici říše Seldžuků a později Osmanů. Největší potíží je stanovení východní hranice, která závisí na kulturně civilizační příslušnosti Ruska. Halecki odmítl vyloučit Rusko kvůli ortodoxnímu náboženství, protože do Evropy se počítají i ortodoxní Řekové a poukázal na to, že Rusko má asijskou i evropskou část a jako příklad uvedl Kyjevskou Rus. Evropeizaci zavedl v Rusku v 19. stol. Petr Veliký, který svou velmocenskou politiku směřoval na západ a zabral Ukrajinu i Pobaltí. V době komunismu se však Rusko stalo neevropským až antievropejským útvarem a východní hranici Evropy tak tvořila západní hranice SSSR. Halecki v rámci Evropy vidí zřetelný západní a východní makroregion, mezi kterými je přechodové území.

Kořeny dělení Evropy na Východ a Západ sahají až do starověku k rozdělení římské říše na východní a západní část. Charakteristikou východořímské Byzance bylo užívání řečtiny a caesaropapismus tj. podřízením duchovní moci vládě císaře. Západní část s centrem v Římě mluvila latinsky a moc byla diarchicky rozdělena mezi papeže, jakožto hlavu celé západní církve, a světskou vládu germánských králů a později císaře. Východní a západní část však nebyly vnímány protikladně. Jako protiklad byl považován

---

⁶ TOYNBEE, Arnold. Lidstvo a matka země: Vyprávění o dějinách světa. Praha: Práh, 2001. 629 s. ISBN 80-7252-053-9.

⁷ HLOUŠEK, Vít. Evropa a její místo v dějinách: Reflexe Oskara Haleckého. Středoevropské politické studie (online), podzim 2003, 2003, roč. V, č. 4. (cit. dne 2013-06-10). Dostupné z <<http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=181>>.

⁸ PIRENNE, Henri. Středověká města: Studie z dějin historických a sociálních. Praha: Historický klub, 1928. 218 s.

spíše barbarský sever nebo mocné říše v Asii. Holandský historik Johan Huizinga⁹ uvádí, že protikladnost Západu a Východu nebyla ve starověku vůbec známa. Ovládnutí Středozemního moře islámem znamenalo přerušení životní tepny spojující Byzanc s germánskými královstvími na západě. Došlo tím k přetnutí snadného spojení dvou křesťanských světů a přes pokusy o obnovu římského impéria ze strany Byzance (největší vliv mělo zavedení latinského Justiniánova zákoníku) začala západní část upadat. Obrat nastal, až když se římský papež kolem roku 800 po Kr. spojil s královstvím Franků a položil tak základ dnešního západního (tehdy latinského) světa. Těžiště jeho života se posunulo na sever do vnitrozemí a na přelomu prvního tisíciletí se latinská církev definitivně oddělila od východní.

Podle výkladu významného maďarského historika Jenő Szücs¹⁰ protunuly Evropu dvě pomyslné dělicí linie. Jedna kopírovala hranice franské říše na Labi a Saale podél Litavy a západní hranice Panonie. Byla zřetelná z hlediska společenské struktury, hospodářství i později tzv. druhého nevolnictví. Druhá linie procházela dolním tokem Dunaje k východním Karpatům a na severu byla předělem mezi západními a východními Slovy. Stala se rozhraním římského křesťanství a pravoslaví. Odtud se později směr na východ označoval jako Orient a směr na západ jako Okcident. Okruh vlivu Byzance a Říma jí byl jasně vymezen. Z východu do Evropy proudily kmeny euroasijských kočovníků, kteří tak vráželi do Evropy klín, na jehož hrotu zůstali nakonec Maďaři. Toto proudění se podařilo zklidnit až s nástupem Moskevského velkoknížectví, které zformovalo heterogenní region východní Evropy pod svou kontrolu. Druhý velký klín hrozil Evropě z osmanské Malé Asie, Evropa se mu však ubránila a postupně zeslábl. Východ s ruskou hegemonií se tak šířil přes Sibiř k Pacifiku a obdobně západní svět se dostal přes Atlantik do Ameriky. Území vymezené dvěma dělicími liniemi zůstalo uvězněné mezi dvěma velkými bloky se značnými kulturními a společenskými rozdíly.

Západní struktura podle Szücs znamená demokratickou organizaci společnosti, která zajišťuje rovnováhu a zamezuje koncentraci moci. Její kořeny tkví v oddělení společnosti a státu, což můžeme v malé míře pozorovat již v řecké polis nebo římské republice. Když západní učenci objevili v arabských překladech Aristotelovu politiku a v ní strukturu občanské společnosti, byla uvedena do feudálního systému úplně novým způsobem, k jakému nedošlo ani v Byzanci ani v Číně ani ve světě islámu. Aby k tomuto vývoji Západ dospěl, musel si projít dlouhým obdobím úpadku, dezintegrace a agrárního charakteru života, aby se později sjednotil s vyvinutými vazbami složek společnosti a nezávislou sítí měst. Významnou úlohu také sehrála církev a fakt, že její moc byla oddělená od moci světské. Původně se spojila s franskou říší, aby udržela antickou civilizaci v rámci nového impéria, to se však brzy roztříštilo nevyhnutelnými důsledky lenního uspořádání. V tomto temném období středověku se integrační síly rozvíjely zdola skrze lenní vztahy důstojnosti, lokální územní platnosti práva aj. Tato mozaika se skládala do obrazu celé země, nad níž měl panovník pouze formální moc. Tím pádem se neprosazovala centrální moc tak silně, jako tomu bylo na východě. Navíc byla omezována církví a církevní učení se vracelo ke kořenům antiky. Na jedné straně byl tedy král nebo císař a na druhé straně stáli vazalové a církev. K nim později přibyla i města, která se vytvořila z tzv. komun. Tyto další složky společnosti označujeme jako

---

⁹ HUIZINGA, Johan. Východ a Západ jako kulturně historické protiklady (zkrácená druhá kapitola z knihy Wenn die Waffen schweigen): In HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 6-20. ISBN 80-7082-706-8

¹⁰ SZÜCS, Jenő. Skica třech historických regionů Evropy (první dvě kapitoly z knihy Die drei historischen Regionen Europas). In HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 116-137. ISBN 80-7082-706-8.

stavy. Základem západního myšlení je princip přirozeného práva, společenské smlouvy a svobody. Všechny tyto motivy směřovaly k vytvoření struktury společnosti Západu, jaká nevznikla dosud nikde jinde.

Pojem Východu není tak jednoznačně definovatelný. Jeho kořeny sahají k východořímské říši, která ale ve své době nestála jako protiklad západní části. Jednalo se spíše o správní rozdělení, přesto je patrný základ kulturního vzdalování obou částí. Byzantské impérium podle Jaroslava Bidla¹¹ bylo zpočátku helénské s prvky novoplatonismu. Postupně přijalo křesťanství, v jehož rámci se rozhořel boj mezi monofyzitismem a dyofyzitismem. V tomto sporu se ještě přiklonilo k prostřední cestě římského křesťanství. Byzanc ale musela zápasit i s vnějšími nepřáteli v podobě tlaku islámu a Bulharů. Veškeré krize však překonala a nadechla se k velkému hospodářskému a kulturnímu rozkvětu, při kterém rozšířila kontrolovaná území do Bulharska a Itálie. Východní křesťanství se uchytilo i v Rusku a ovlivňovalo skrze cyrilo-metodějskou misii i kulturu středoevropského regionu. Následné turkotatarské stěhování rozkolísalo mocenské poměry a Byzanc ztratila vliv. Ze západní strany na ni útočili latiníci, kteří později dobyli její západní teritoria. Z východu potom padla za oběť Osmanům a ztratila svou roli ochránitele pravoslavné víry. Tu přebralo Moskevské velkoknížectví, ze kterého se postupně stalo Ruské impérium s carem Petrem I. Velikým a centrem v Petrohradě. Rusko převzalo část byzantské kultury, jejímž těžištěm bylo pravoslaví. To se rozšířilo také do Bulharska, Rumunska i Řecka. Použití pojmu Východ je jak pro Byzanc, tak pro Rusko velmi problematické a prosazuje se až mnohem později. Jistě existuje dělící linie mezi latinským a východním křesťanstvím, ale rozšířeným označením východního směru ve středověku je Orient. Ten ale zahrnuje spíše Arábii, Persii i Čínu, zdůrazňuje vše asijské a zároveň odkazuje k jistému stupni despotie. Po osmanském ovládnutí Byzance se však orientální kultura dostala až do Evropy. Rusko bylo podle Hanse Lemberga¹² v té době vnímáno jako severská velmoc, půlnoční říše a ruský car byl označován za hvězdu severu. Toto severojižní rozdělení bylo částečně přejato z antické tradice a částečně podpořeno severní polohou Petrohradu, jakožto hlavního města. S postupným poklesem osmanského nebezpečí se ostrážitost Západu přesouvala k carskému Rusku, které bylo stále častěji označováno jako východní země. K zásadnímu obratu vnímání Ruska jako východní velmoci došlo až mezi napoleonskými válkami a Krymskou válkou v polovině 19. století. Politickému rozšíření myšlenky se však dostalo na Vídeňském kongresu, kde se prosazovala myšlenka střední Evropy a v tom kontextu se objevila i myšlenka Evropy východní. Za východoevropskou zemi bylo Rusko považováno zejména během první světové války. Zatímco dřívější severské Rusko bylo chápáno jako barbarské a divoké, východnímu Rusku už byla připsána orientální despotie, protože tato říše měla jak evropský tak asijský původ. Východo - západnímu rozdělení tedy přispěla jak odlišnost křesťanských církví, tak geopolitické postavení velmocí.

---

¹¹ BIDLO, Jaroslav. Co jsou východoevropské dějiny (Referát na Varšavském kongresu historiků 1933, německy ve sborníku kongresu, Varšava, 1933). In HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 77-82. ISBN 80-7082-706-8.

¹² LEMBERG, Hans: Ke vzniku pojmu východní Evropa v 19. století. Od „severu“ na „východ“ Evropy (Sborník Lembergových prací, Lidové noviny, Praha, 2000) . In HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 37-76. ISBN 80-7082-706-8.

Střední Evropa

Střední Evropa je z hlediska vzniku mladým pojmem, který se objevil až na Vídeňském kongresu roku 1814 stejně jako označování Ruska za východní velmoc. Střední Evropa byla chápána jako jakýsi prostor mezi Východem a Západem. Nicméně se zpočátku jednalo spíše o politický a kulturní termín a objevily se i otázky jestli vůbec střední Evropa existuje. Až mnohem později byly prozkoumány společensko strukturální a hospodářské charakteristiky střední Evropy, které sahají, jak se ukázalo, velmi hluboko. Obecně můžeme pojmání střední Evropy rozdělit na koncepce Mitteleuropy, koncepce přechodového území (mostu), koncepce menší autonomní oblasti oscilující mezi Východem a Západem a koncepce kulturního fenoménu.

Nejprve šlo především o vyjádření určitého protikladu politiky a kultury. Na jedné straně stály země ovlivněné revolucí ve Francii, které se řídily principy liberalismu (Francie, Anglie), a na druhé straně byly země relativního politického konzervatismu, jež stále měly monarchické zřízení. K nim se počítaly země Beneluxu a zejména německé země, které postupem času začaly samy sebe situovat do střední Evropy. Z německého hlediska začal vznikat geopolitický koncept uspořádání prostoru mezi Francií a Ruskem, jehož hlavní myšlenkou byl organizovaný vývoj a spolupráce tohoto regionu pod taktovkou Německa. Tato koncepce byla založena na velkoněmecké myšlence a postupně se ustálilo používání názvu Mitteleuropa. Uspořádání mělo mnoho podob a stručně lze říci, že uvažovalo zapojení okolních zemí včetně rakouskouherské monarchie v různém stupni závislosti na Německu. Kromě Rakouska-Uherska by sem patřilo například Švýcarsko, Lucembursko, Slovinsko, Chorvatsko, Polsko a Pobaltí.

Tyto představy o uspořádání budily ale znepokojení neněmeckých národů a proto vznikaly alternativní koncepce, které můžeme označit jako teorie „mostu“. Jako příklad můžeme uvést Palackého austroslavismus, ve kterém by se silná pozice Německa vyrovnávala silným Rakouskem ve federaci s českými zeměmi. Z Palackého ve své podstatě vyšly další modely uspořádání a československý prezident Beneš svůj model po roce 1938 přímo označuje jako „most“ mezi Východem a Západem. Podobnou myšlenku popsal i Oskar Halecki¹³, který kromě východního a západního makroregionu Evropy mluví o tzv. přechodovém území střední Evropy, jež ještě rozděluje na západní a východní část. Do středo západní Evropy pak řadí Německo, Rakousko a severní Itálii, do středovýchodní potom Polsko, Uhry, země koruny české, Pobaltí, Finsko a částečně Ukrajinu s Běloruskem. Hranice tedy zhruba kopíruje území Svaté říše římské národa německého. Otázkou zůstává, jestli toto rozdělení správně popisuje situaci, co se týká společenské struktury a hospodářství. Dalším problémem může být, jestli střední Evropa není spíše svébytným celkem než pouhým přechodem mezi Východem a Západem.

Tuto tezi rozvíjí Jenö Szücs¹⁴, který nemluví o přechodu, ale o relativně autonomní oblasti, jež je vymezena v předchozí kapitole zmíněnými dělicími liniemi. Toto území středu osciluje mezi Východem a Západem. Z hlediska historického vývoje, kultury a struktury společnosti nelze přiřadit k Východu, ale spíše k Západu, za kterým však zaostávalo. Vykazuje však i východní rysy zejména nedostatečnou rozvinutost hospodářství. Další s Východem společné znaky jsou druhé nevolnictví, silná role centrální vlády a menší role buržoasie jakožto nositelka liberalismu. Rozdíl v hospodářství mezi Východem a Západem lze spatřovat ve vybírání renty v penězích,

---

¹³ HLOUŠEK, Vít. Evropa a její místo v dějinách: Reflexe Oskara Haleckého. Středoevropské politické studie (online), podzim 2003, 2003, roč. V, č. 4. (cit. dne 2013-06-10). Dostupné z <<http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=181>>.

¹⁴ SZÜCS, Jenö. Skica třech historických regionů Evropy (první dvě kapitoly z knihy Die drei historischen Regionen Europas). In HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 116-137. ISBN 80-7082-706-8.

což se uplatňovalo na Západě a naopak na Východě převládala robota vedoucí až k nevolnictví. V Maďarsku se například peněžní renta platila kolem roku 1848 a objevovaly se případy odkupu půdy a jejího postupného splácení, rozvíjely se nájemní vztahy a placená práce. Jisté zpoždění bylo znatelné, ale tyto prvky dohromady vedly ke komercializaci hospodářství, nástupu kapitalistické společnosti a legalizaci svobody a vlastnictví ovšem v menší míře než tomu bylo na západě. Jistý vliv měla také sílící pozice měšťanské vrstvy a nástup obchodníků. Na Východě se nic takového neodehrálo a vše spadalo pod svrchovanou vládu carského režimu. Habsburská monarchie tak představovala východní hranici evropské liberální ústavnosti. Tento systém zavedl a zachoval dědictví evropského humanismu, osvícenství a liberalismu. Střední Evropa se tak ocitla ve složité situaci mezi parlamentní demokracií Západu a autokracií Východu.

Jsou ale i další teorie o střední Evropě. Zatímco někteří autoři jako Arnold Toynbee, George Schöpflin nebo Samuel Huntington řadí střední Evropu rovnou k Západu a rozhodující je podle nich příslušnost k západnímu křesťanství. Mnozí další ji řadí z hlediska kulturního také na Západ, i když politicky může být součástí východu. Milan Kundera napsal, že střední Evropa leží zeměpisně ve středu, kulturně na Západě a politicky na Východě¹⁵. Mluvil o střední Evropě, ale tento pojem vnímal spíše jako pokus o únik z Východu na Západ. V této souvislosti se také objevuje rozsáhlé téma středoevropské kultury, kterým se zabývá mnoho autorů a definují střední Evropu jako svěbytný kulturní fenomén. Tato koncepce je založena na existenci pluralitní a kosmopolitní rakousko-uherské společnosti, která se skládá z mnoha menších etnik. Tato etnika dohromady utváří unikátní společenskou směs, která je pro svou různorodost velmi plodná. Zrodily se z ní podle Miloše Havelky¹⁶ významné příspěvky k oborům jako je psychoanalýza (Sigmund Freud), neopozitivistická teorie vědy, sociologie vědění, moderní logika, reformní katolicismus i socialistický revisionismus, strukturalismus, sionismus i Hitlerův antisemitismus, literatura (Robert Musil, Franz Kafka, Jaroslav Hašek, Rainer Maria Rilke), filosofie (Edmund Husserl, Ludwig Wittgenstein) i hudba (Gustav Mahler, Johann Strauss). Rakouská monarchie byla na jedné straně žalářem národů a absolutismem proti své vůli¹⁷ a na druhé straně místem setkávání kultur a neopakovatelnou příležitostí pro rozkvet ojedinele kosmopolitní společnosti. Robert Musil¹⁸ píše o fiktivní zemi Kakánii, která podle označení symbolizuje „K und K“ (kaiserlich-und-königlich), tedy habsburskou říši. Intelektuálním tmelem této společnosti byli německy mluvící Židé, kteří byli nositeli vzdělanosti a kultury. Kritika tohoto konceptu zaznívá z jihoslovanského regionu a srbský spisovatel Danilo Kiš¹⁹ píše, že tento idealistický model byl pouhým zbožným přáním Vídně, která se snažila hledat podobnosti a nevidět rozdíly. Postupem času začala opravdu monarchie vykazovat více rozdílu a po zavedení konstituce roku 1867 začala pomalu upadat. Musil v této souvislosti píše, že jestli obyvatelé říše neprojeví své zanícení rakouskouherskou

---

¹⁵ KUNDERA, Milan. Únos Západu (150 000 slov, roč. IV, č. 10). In HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 102-115. ISBN 80-7082-706-8.

¹⁶ HAVELKA, Miloš. Konotace pojmu „střední Evropa“ v českém prostředí (Přednáška pro české a německé studenty na kompaktním semináři „Střední Evropa“ Friedricha Neumanna a „Nová Evropa“ T.G. Masaryka: dva koncepty pro Evropu na konci první světové války). In HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 97-102. ISBN 80-7082-706-8.

¹⁷ KIŠ, Danilo. Variace na středoevropské téma. In HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 138. ISBN 80-7082-706-8.

¹⁸ KIŠ, Danilo. Tamtéž. s. 138.

¹⁹ KIŠ, Danilo. Tamtéž. s. 141.

kulturou, jeví se celá tato myšlenka jako nudný romantismus. Vlivem národních hnutí a vzestupu nacionalismu, jednotlivé malé národy zanícení neprojevíly a začaly usilovat o samostatnost a právo na sebeurčení. Zbyla jen nostalgie po zašlé slávě a kultuře a posledním společným tématem střeoevropských národů se stal antisemitismus, který symbolizoval destrukci kosmopolitní struktury. Antisemitismus se naplno projevil během druhé světové války a střední Evropa jako kulturní fenomén byl nenávratně ztracen. Se zhroutením dynastického soustátí a nástupem nacionalismu se tak projevíly spíše rozdíly, které často končily vleklým sporem o společné hranice a otázku menšin. Tyto problémy se bohužel staly nejvěrnější charakteristikou malých střeoevropských národů.

Nacionalismus na vzestupu 1848-1918

Historický kontext a dobové myšlení

Vznik pojmu střední Evropy je spjat s širšími společensko-strukturálními událostmi, které probíhaly v Evropě a směřovaly ze západu na východ. Jde o myšlenky Velké francouzské revoluce, které se s dosud nepoznanou lehkostí šířily v tehdejší osvícenském duchu Evropy 18. a 19. století. V předtuše velkých změn se panovníci zemí na východ od Francie a zejména ve středu Evropy snažili vměstnat principy rovnosti a volnosti do své politiky, ale výsledkem byla pouze metoda vlády označovaná jako osvícenský absolutismus. Nové myšlení se čím dál více dostávalo do veřejných projevů společnosti a stará feudální struktura se na mnoha místech počala bortit. Nelze říci, že by nastala náhlá skoková změna struktury společnosti Evropy, to ostatně ani nemohla, ale přesto je možné najít vhodný symbolický milník konce feudální epochy a nástup občanské společnosti. Tím milníkem je revoluční rok 1848 označovaný jako Jaro národů. V habsburské říši došlo ke zrušení poddanství, což je možné považovat za konec feudálního uspořádání společnosti. Série revolucí a povstání v Evropě měly za následek omezení panovnických kompetencí ústavou nebo alespoň příslib jejího zavedení. Někde trvalo mnoho let, než se podařilo sliby uvést do praxe, docházelo k soupeření stoupců starého i nového myšlení, ale přesto můžeme ve střeoevropském prostoru od roku 1848 mluvit o počátcích občanské společnosti.

Onen nový způsob myšlení, který má kořeny v osvícenském racionalismu a jehož produktem byla revoluce ve Francii, označujeme jako liberalismus. Charakteristickou hodnotou liberalismu jako filosofického i politického směru je svoboda. Klade svobodu jednotlivce a individualismus nad jakoukoliv ideologii, jeho cílem je důraz na lidská a politická práva jedince. Produktem liberalismu z hlediska změny společenské struktury je přechod v občanskou společnost, jejímž základem jsou svobodní a rovnoprávní občané zbavení veškeré poroby.

Vývoj liberalismu neměl všude v Evropě stejný průběh. Jeho ideje se snadno uplatňovaly u tzv. národních států, kde byla národní identita stejná jako identita státní, což byl případ Francie, Španělska, Nizozemí, Portugalska, Velké Británie, Dánska nebo Švédska. Naopak u státopravních celků, které byly složeny z více národů nebo nevládnoucích etnických skupin, což byl případ habsburského soustátí, se velmi silně začal projevovat specifický druh nacionalismu. U tohoto pojmu je potřeba se trochu zastavit a vysvětlit jej, protože přímo souvisí s formováním moderních národů střední Evropy a je klíčem k jejich pochopení. Dle Miroslava Hrocha²⁰ je důležité vysvětlení pojmu národ, jenž nabývá v různých oblastech různého významu. V angličtině představuje národ soubor poddaných daného státu, ve francouzštině je navíc doplněn o

---

²⁰ HROCH, Miroslav. V národním zájmu. Praha: Nakladatelství Lidových novin, 1999. 199 s. ISBN 80-7106-298-7.

používání národního jazyka. V němčině a slovanských jazycích je národ chápán jako etnikum s jazykovými i historickými charakteristikami. Tyto rozdíly mají kořeny v historickém faktu, že na západě byl stát většinou ztotožněný s národem (národní státy) a směrem na východ bylo častější spojení více národů nebo etnik v rámci jednoho soustátí. Stejně tak je rozdílně chápán pojem nacionalismus, jenž na západě znamená státní zájem založený na občanských liberálně demokratických hodnotách a je v jistém smyslu rozvíjením liberalismu. Od Německa na východ je potom spojován spíše s etnickou příslušností a je protidemokratický. Právě tento rozdíl je velmi zásadní a nacionalismus je jedním z hlavních rysů střední Evropy, ne-li rysem určujícím. Tato ideologie jednoduše řečeno upřednostňuje zájmy jednoho národa před jinými. Moderní národy Evropy se utvářely buďto zavedením občanských práv v případě státních národů nebo skrze národní hnutí, což byl velmi častý model ve středoevropském prostoru. Ke vzniku národního státu tedy vede cesta od etnické menšiny ke zformovanému národu prostřednictvím národního hnutí. Rozdíl mezi etnickou menšinou a národem vidí Hroch v tom, že národ má úplnou hierarchickou sociální strukturu, území, které považuje za své, jeho příslušníci jsou rovnoprávní, hlásí se ke své kultuře a jsou si vědomi svých dějin a ve školách se vyučuje národní jazyk. Tento přerod je spjat s přechodem od tradiční feudální společnosti ke společnosti moderního typu. Národní hnutí jako zprostředkovatel přechodu se vyvíjí od učenecké obnovy kultury a tradic přes agitaci pro národní myšlenku k masovému rozšíření mezi příslušníky národa. Národní hnutí prosazuje národní zájem, kterým je nejprve požadavek jazykového zrovnoprávnění a stejné šance pro různá etnika, později se přidávají politické požadavky, které odrážejí vůli podílet se na vládě a organizaci mateřského státu, a nakonec jsou to i výzvy k sociální rovnosti. Tyto soubory požadavků nejsou ve většině případů vládnoucí dynastické struktury schopné akceptovat, protože přímo narušují strukturu stávající společnosti a výsledkem je požadavek vzniku samostatného státu. Ve středoevropském prostoru je v důsledku rozpadu habsburského soustátí a silného vlivu nacionalismu tento typ vzniku států typický a můžeme takto uvažovat o Polsku, Maďarsku i Československu.

Maďarský politický filosof a historik István Bibó²¹ říká, že národ je typická evropská jednotka, která vznikla dlouhým vývojem. I ve složité spleti feudálních vztahů si národy zachovaly částečnou stabilitu a prokázaly velkou houževnatost. Jejich počátky sahají až do dob germánských království, které se staly pokračovateli říše. Západní národy v čele s Francií, Anglií a Španělskem se stávají vyhraněnými a politicky integrálními celky, království německé a italské se mění v nehmotné a neviditelné symbolické útvary, mezitím ale stále vznikají menší národy po celé Evropě. S pojetím národů se křížují dynastické svazky a spojení, které jsou však velmi křehké. Nacionalismus se probudil v Evropě až s revolucí ve Francii, i když jeho princip je mnohem starší. Západní demokratický nacionalismus, který se uplatňoval na západě, se na východě nemohl plně prosadit, protože byl blokován pokusy o politickou konstrukci římsko-německé říše a invazí Osmanů, která přispěla k vytvoření habsburského soustátí. To se ukázalo jako velmi nesourodé a později se začal projevovat demokratický nacionalismus, jenž zažehl plamen německé, italské, polské a české státnosti. Cesta nově vznikajících národů však nebyla jednoduchá, musely si vybojovat svou samostatnost a vytvořit nové instituce i správu. Nositelem národních hnutí se stal lid. Bibó uvádí jako kritérium příslušnosti k národu jazyk a jazykový nacionalismus je podle něj typickým jevem střední a východní Evropy. Jazykově definované národy navazovaly na historickou státnost nebo alespoň společný historický prožitek. Národy jsou tedy

---

²¹ BIBÓ, István. Bída malých národů východní Evropy. Brno-Bratislava: Doplněk - Kalligram, 1997. 614 s. ISBN 80-85765-85-3.

vytvářeny nejen jazykem, ale i dějinami. Vlivem jazykového rozdělení se však hranice mezi národy staly mlhavými a historické vědomí národů se vždy vztahovalo k nejširšímu možnému území. To se pak stalo předmětem mnoha válek a katastrof, což přineslo znejistění národní existence. Právě ve v tom pak tkví podle autora hlavní zdroj politické hysterie národů střední a východní Evropy.

Myšlenky o národech a národních jazycích jako jeden z prvních rozvinul německý spisovatel a filosof Johann Gottfried Herder, v jehož osobě vrcholí německé národní hnutí. Usiloval o vymanění němčiny jako jazyka kultury a vzdělanosti z područí latiny a francouzštiny, což se stalo později vzorem pro národní hnutí dalších střeoevropských národů. Jak již bylo řečeno, znamenal nacionalismus v Německu pro svůj etnický a jazykový důraz něco jiného než v západních státech. Norbert Elias²² v této souvislosti vysvětluje tento specifický vývoj tím, že v německých zemích měly střední vrstvy obyvatelstva jen málo možností ovlivňovat politický vývoj, protože těžko pronikaly do nejvyšších kruhů, ve kterých byla běžným jazykem francouzština. S rozvojem kultury v 18. století byly nositelkou kultury právě střední vrstvy a kvůli odlišení od nejvyšších vrstev hrdě užívaly onu „barbarskou němčinu“. Z původně sociálního problému se stal problém nacionální, což posílilo vliv nacionalismu.

Společenská struktura v Evropě se tedy postupně měnila, dynastické a feudální uspořádání přecházelo v občanskou liberální společnost, která ve střední Evropě nabývala forem vyzdvihujících etnickou a jazykovou příslušnost.

Mitteleuropa

Střední Evropa (Mitteleuropa) vznikla jako geopolitický termín v Německu. Pojem středu Evropy se poprvé jako idea objevuje u Herdera, pro něhož evropský střed představuje ideální místo mezi asiatským despotismem a duchem západního kramářství. Nacionalismus se zde projevil zcela ojedinělým a novým způsobem v souvislosti s obrovským hospodářským a kulturním rozvojem i po sjednocení Německa v roce 1871. Rozvinuté západní země již měly své kolonie a zájmy po celém světě a Německo přišlo na scénu pozdě. Toužilo vyrovnat se koloniálním mocnostem a s hospodářským růstem rostly i jeho ambice. Získalo některé kolonie v Číně, Africe nebo Nové Guineji, a protože kolonie s pohodlným přístupem po moři již byly obsazeny, začalo expandovat na souši po lince Berlín – Bagdád. Tímto rozmachem se cítily ohroženy ostatní velmoci, Rusko kvůli německému postupu „Drang nach Osten“, Anglie pro německé aktivity na Blízkém Východě, v Indii a kvůli budování německého lodního spolku. Místo liberálního nacionalismu se, jak uvádí německý historik Hagen Schulze²³, prosadil nacionalismus integrující, který se vyznačoval silnou militarizací (zejména v Německu) a v konečném důsledku vehnal národy Evropy do první světové války.

Geopolitickou koncepcí německého nacionalismu byla myšlenka Mitteleuropy, která však nabývala různých podob. Zakládala určitý prostor mezi Francií a Ruskem, v němž by se politická a kulturní převaha Německa prosadila lépe než v rámci celé Evropy. Jiří Kořalka²⁴ popisuje, že kořeny úvah o střední Evropě sahají na počátek 19. století, kdy je šířil významný německý reformátor Stein a v roce 1844 přední německý

---

²² ELIAS, Norbert. O procesu civilizace I: Sociogenetické a psychogenetické studie. Praha: Argo, 2006. 336 s. ISBN 80-7203-838-9.

²³ SCHULZE, Hagen. Stát a národ v evropských dějinách. Praha: Nakladatelství lidových novin, 2003. 366 s. ISBN 80-7106-393-2.

²⁴ KOŘALKA, Jiří. Mitteleuropa Friedricha Naumanna jako plán německé hegemonie v Evropě za první světové války. Dělský potápěč (online). 10.12.2009 (cit. 2013-06-10). Dostupné z <<http://deliandiver.org/2009/12/mitteleuropa-friedricha-naumanna-jako-plan-nemecke-hegemonie-v-evrope-za-prvni-svetove-valky.html>>.

ekonom Friedrich List, který uvažoval vliv Německa od Hamburku k Terstu jako protiváhu vůči mocnostem na krajích - Francii a Rusku. Rakouský publicista Viktor Andrian-Verburg si roku 1847 představoval úzké spojení Německého spolku s Uhrami, Srbskem, Moldavskem a Valašskem jako předstupeň „Spolku evropských národů“. Němečtí liberální poslanci mluvili ve frankfurtském parlamentu o rozvoji směrem přes Maďarsko, Balkán, Rumunsko až do Cařihradu. Dále se tam hovořilo o „Spojených státech středoevropských“ a dokonce „Spojených státech evropských“ za předpokladu německé dominance. Podobně se uvažovalo i v Rakousku a došlo na prusko-rakouské soupeření o nadvládu, které vyvrcholilo roku 1866 vítězstvím Pruska. Dohody mezi Německem a Rakouskem bylo dosaženo až později roku 1879, čímž vzniknul Dvojspolek a později po přistoupení Itálie Trojspolek. Mitteleuropa měla být předstupněm sjednocení Evropy a německý císař Vilém II. přesvědčoval pro tuto myšlenku Francii s cílem vytvořit protipól Spojeným státům americkým. Pojmu se chopili i němečtí nacionalisté (Ernst Hasse), kteří uvažovali o spojení německy mluvících zemí v jeden stát zbavený neněmeckých národů. Právo na existenci uznávali u Francouzů, Italů, Skandinávců, Rusů, Poláků, Rusínů, Rumunů a Jihoslovanů vzhledem k jejich počtu a kultuře, zatímco u Čechů, Slováků, Maďarů a Slovinců je popírali. V Německu se počátkem 20. století rozšiřoval pocit, že v Evropě je jen druhořadou velmocí, přičemž jeho potenciál je mnohem větší. Zpočátku řešili tyto ambice cílevědomou obchodní a kapitálovou činností v rámci okolních zemí, později se ale německá zahraniční politika upínala k vybudování středoevropské koloniální říše směrem k Cařihradu. Alternativu těmto územním požadavkům uvedl roku 1913 liberální politik Walter Rathenau, který uznával, že se Němci opozdili během kolonialismu a odmítal vojenské zabezpečení lepšího postavení. Navrhoval vytvoření celního spolku a prosazení Německa na hospodářském a exportním poli v Evropě. Chtěl zavést jednotný daňový a celní systém doplněný volným pohybem lidí. Díky vysoké úrovni německého hospodářství by získalo Německo silnou pozici v Evropě bez vojenských intervencí. Tyto úvahy se však neprosadily a vývoj první světové války vybízel pro formulaci nových německých požadavků směřujících ke zlepšení německého velmocenského postavení. Těmi bylo vytvoření Středoevropského hospodářského svazu pod vedením Německa i za cenu vnucení tohoto konceptu dalším evropským zemím včetně Francie, jak to formuloval kancléř Bethmann-Holweg. Němečtí průmyslníci navíc požadovali vojenské i politické ovládnutí sousedních zemí a značné územní rozšíření Německa.

V roce 1915 napsal Friedrich Naumann knihu *Mitteleuropa*²⁵, v níž v liberálním duchu Waltera Rathenaua naznačoval možné demokratické uspořádání prostoru mezi Anglií, Francií a Ruskem. Cílem bylo, aby země ve středu nebyly již bitevním polem a přívěskem Východu nebo Západu. Klíčové by bylo německé spolenectví s rakousko-uherskou monarchií a následné vrůstání okolních zemí do vytvořeného soustátí. Překážkou v tomto spojení by mohly být historické neshody, kterých bylo hodně, různé vyznání, ale i v tom byla zároveň síla Středoevropanů. Bylo to vždy místo kontaktu Říma a Byzance, protestantismu, katolicismu i židovství. Pozitivem mělo být vědomí společné středoevropské duše a ekonomická výhodnost spolupráce. Naumann očekával nesouhlas v řadách Staroprusů, Starorakušanů, Čechů, Poláků, Jihoslovanů, Rumunů, zčásti i Maďarů, ale daly se podle něj překonat dlouhodobou, vstřícnou a citlivou politikou. Vypracoval i konkrétní návrhy na sjednocení vojenské správy, zahraniční politiky, železniční a energetické infrastruktury, bankovního a obchodního práva, měny, cla, míry a váhy. Navrhoval i sloučení centrálních úřadů jako základ nového mozku. Jeho cílem bylo vytvořit středoevropský organizační stát a středoevropský národ. Němci by podle

---

²⁵ KOŘALKA, Jiří. Tamtéž.

něj měli hodně vyjít vstříc východním a slovanským národům i Židům, naučit se respektovat jejich kulturu a nepovažovat je za něco méněcenného. Židé přitom hráli důležitou úlohu ve společnosti. Byli jednak úspěšní a jednak to byl prvek spojující národy pomocí obchodu. Čechy měl Naumann na druhém místě za Maďary co do významu, ale nepřiznával jim právo na vlastní stát. Prahu však zvolil jako příklad pro sídlo střeoevropského výboru pro hospodářství. Směrem k Francii se Naumann vyjádřil smířlivě, zdůraznil dlouholeté spojenectví Itálie. Skandinávii, Švýcarsko, Nizozemí, Srbsko, Rumunsko, Bulharsko a Řecko by pak mohly být souputnickými (satelitními) státy střední Evropy. Naumannova vize byla v Německu kladně přijímána liberálními kruhy, naopak nacionalisté byli zklamáni vstřícným přístupem vůči okolním malým národům.

Reakce na koncept Mitteleuropy

Mnozí neněmečtí politikové v rámci rakouské monarchie si uvědomovali nebezpečí, které hrozilo, kdyby se spojila dvě německá etnika a byla prosazena velkoněmecká myšlenka, jejímž zastáncem byl například radikální nacionalista Ludwig Lohner. Mezi slovanskými politiky byla nejdříve rozšířena myšlenka panslavismu, který měl tvořit hráz německému pangermanismu. Zatímco pangermanismus považovali za nacionalistickou militantní ideologii užívající sociální darwinismus a v extrémních podobách rozlišující lidské rasy, panslavismus předpokládal určitou formu jednoty slovanských národů s ruskou říší, která by je zastřešovala. Mnozí slovanští představitelé (K. H. Borovský, L. Štúr) však po návštěvě Ruska a zjištění velkých kulturních odlišností mezi střední a východní Evropou tuto myšlenku odmítli jako nereálnou. Jiní prosazovali pro uspořádání střední Evropy myšlenky austroslavismu, jejímž velkým obhájcem byl František Palacký. Ta uvažovala o zřízení rakousko slovanské federace s několika slovanskými etniky, které by převažovaly etnikum germánské. Tato federace by pak působila jako protiváha „malému Německu“. František Palacký shrnul své úvahy o možném uspořádání ve spise *Idea státu rakouského*²⁶, kde varuje před ztrátou suverenity rakouského a zejména českého národa. Usiloval o „malé Německo“ a rakouskou federaci se slovanskými zeměmi, které by s Německem mohly obchodně spolupracovat a tvořit i celní unii. Považoval však za důležitou národnostní rovnoprávnost a požadoval pro národy více autonomie. Vymezil říšské kompetence, kterými by byly záležitosti vojenské, zahraniční, některé finanční, obchodní a právní, a dále kompetence zemské, jež by obstarávaly veškerou další správu. Fungovaly by zemské sněmy pro národ německý, českoslovanský, polskorusínský, maďarský, rumunský, jihoslovanský a italský. Národy by byly vymezeny ne na základě historickém, ale etnickém. Zejména české liberální kruhy ji velmi prosazovaly, protože se obávaly vytvoření rakouského dualismu s Uhrami, což by znamenalo, že malé národy by měly místo jednoho pána, pány dva a rovnoprávného postavení by se nedočkaly. Myšlenky federace byly však na Kroměřížském sněmu odmítnuty a místo vyrovnanějšího postavení národů přišla éra Bachova absolutismu, která pohřbila budoucí možnost soužití národů pod jednou střešou a posílila touhy po úplném oddělení malých národů od říše. Podobnými úvahami o rakouské federaci se zabýval i rumunský politik a právník Aurel Popovici, který usiloval o posílení Rumunska proti maďarskému vlivu a v roce 1906 navrhl rakousko-uherskou federaci pod názvem Spojené státy Velkého Rakouska, která by se skládala z národnostních provincií. Zastáncem federace slovanských států ve střední Evropě byl i polský historik a politik Walerian Krasinski. Velmi novátorská a smělá byla

---

²⁶ PALACKÝ, František. *Idea státu rakouského*. Praha: I.L. Kober, 1865. 86 s.

úvaha českého filozofa a kněze Bernarda Bolzana²⁷, který proti herderovsko-jungmannovskému jazykovému pojetí postavil myšlenku jednoho národa a dvou jazyků, přičemž zdůrazňoval společnou lásku k vlasti, odstranění příkopů mezi Čechy a Němci a jejich bližší kontakty. Tento koncept však neměl v převládajícím prostředí jazykového nacionalismu moc šancí se prosadit.

Nová generace liberálů v českých zemích, tzv. Mladočeši, volala po radikálnější liberalizaci ve vztahu zejména ke katolické církvi. Prosazovali český národní program, vystupovali proti politické šlechtě a postupně převzali iniciativu na české politické scéně. Univerzitní profesor T. G. Masaryk byl zpočátku pro zachování Rakouska-Uherska (v díle Česká otázka), avšak vyslovoval se pro jeho přestavbu ve smyslu přirozeného práva a občanských svobod. Odmítal radikální nacionalismus a byl pro oslabení pouta s katolickou církví z pozice vyšší lidské spirituality a humanity. V knize Nová Evropa²⁸, která je určitou polemikou s myšlenkou Mitteleuropy už Masaryk kritizuje německý pangermanismus a šíření vlivu po lince Berlín – Bagdád včetně vytvoření prostoru na východě a metody „Drang nach Osten“. Nesouhlasí se sociálním darwinismem ani využitím Nietzscheovy filosofie. Válku chápe jako střet teokratického pojetí a demokratických myšlenek civilizace a humanity a v tomto smyslu prosazuje nové uspořádání Evropy pod taktovkou spojenců v čele s americkým prezidentem Wilsonem. Malým národům přiznával právo na sebeurčení, protože je považoval za přirozený orgán lidstva. Mají tedy právo zvolit si vládu, která je z nich a pro ně. Reakce Spojenců byla zpočátku zdrženlivá a zejména britská strana prosazovala vznik silného středoevropského útvaru odděleného od Německa, který by na druhé straně čelil Rusku. Tím, že byl pangermanismus poražen během první světové války a Rakousko-Uhersko bylo v podstatě bezmocné a přimykalo se k Německu, umožnily státy Dohody společně s americkým prezidentem Wilsonem vznik malých národů ve střední Evropě.

Pokud bychom měli shrnout vývoj střední Evropy mezi rokem 1848 – 1918, můžeme slovy Michala Kopečka²⁹ mluvit o regionu charakteristickém svou etnickou mnohočetností, částečnou hospodářskou zaostalostí a nevyvážeností moci způsobenou převahou německého živlu. Koncepce uspořádání tohoto regionu staví buď na německé kulturní hegemonii, uvažují střední Evropu jako zónu volného obchodu nebo mluví o střední Evropě jako o specifickém regionu, založeném na federaci menších států, jehož zájmem je vyrovnání sil proti Rusku na východě nebo mocnostem na západě ať jde o Francii, Británii nebo Německo. Ačkoliv se jedná o hospodářství, kulturu a politiku, vymezení střední Evropy je převážně politická otázka. České postoje k této otázce byly většinou reakcemi na politiku Německa a Rakouska. Evropa se v době osvícenství změnila a začala se rozvíjet. Bylo opuštěno staré dělení na protestantský sever a katolický jih a začalo se rozlišovat mezi vyspělým Západem a zaostalým Východem. Němci tak byli tlačeni na periferii Západu ne-li na Východ. Proto vznikla myšlenka Mitteleuropy, která odrážela hloubku německé kultury a zejména velké literatury (Novalis, Schlegel). Další odezvu nacházela v metternichovském Rakousku, které se považovalo za střed Evropy a ochránce tradičních hodnot ve smyslu Herderovy filosofie, která vidí nejhodnotnější věci ve zlatém středu. Tyto vize byly podporovány německými liberálními ekonomy, jako byl Fridrich List a v roce 1848 byl pojem Mitteleuropa

---

²⁷ HROCH, Miroslav. Na prahu národní existence. Praha: Mladá fronta, 1999. 275 s. ISBN 80-2024-0809-6.

²⁸ MASARYK, Tomáš Garrigue. Nová Evropa: stanovisko slovanské. Brno: Doplněk, 1994. 196 s. ISBN 80-85765-29-2.

²⁹ KOPEČEK, Michal: The Ups and Downs of Central Europe: Chapters from Czech Symbolic Geography. In. MASLOWSKI, Nicolas a HLAVIČKOVÁ, Zora. The Weight of History in Central European Societies of the 20th Century. Praha: CES, 2005. 187 s. ISBN 80-2394-457-6.

zavedený v politickém i ekonomickém diskursu. Zamýšlený středoevropský volný trh by byl protiváhou k západní Evropě a Německo s Rakouskem se v těchto záležitostech snažili o sblížení. Roku 1915 vydal Friedrich Naumann knihu *Mitteleuropa*, kde přiznával německému živlu dominující postavení, ale zároveň zdůrazňoval potřebu být k neněmeckým etnikům citlivý a respektovat jejich kulturní a jazykové odlišnosti. Myšlenka německé převahy byla však například v českých zemích přijímána pouze menšinově a stala se předmětem sporu s německými nacionalisty. Proti velkoněmecké myšlence se stavěl například František Palacký, který podporoval nezávislou federaci Rakouska a českých zemí. Na konci první světové války se proti ní postavil i T. G. Masaryk v díle *Nová Evropa*, kde uvažoval o samostatném Československém státu jako základu pro budoucí možnou federaci svobodných národů, které by se mohly postavit případně ruské nebo německé agresi.

Po válce vznikly ve středoevropském prostoru nové národní státy vlivem tvořivé složky nacionalismu. Na druhé straně dostali evropští nováčkové do výbavy i temnou sudbu nacionalismu, která skrývala problém národnostních menšin a nevyřešenou otázku společných hranic. A toto břímě si s počáteční euforií a nadšením odnášely s sebou do proudu dějin.

Vznik malých národů 1918-1938

Poválečné uspořádání

Po válce byly Centrální mocnosti poraženy a mocnosti Dohody se Spojenými státy, jakožto novým hegemonem světové politiky je donutily přistoupit na Versailleský mírový systém, ve kterém se hlavně německé země musely vzdát části svého území a přistoupit k placení válečných reparací. Na troskách Rakouska-Uherska vznikly v roce 1918 malé národní státy na základě principu sebeurčení, který byl podporován zejména Spojenými státy. Francie a Anglie měly spíše zájem na oslabení a kontrole Německa a orientovaly se na kontrolu svých kolonií, což bylo částečně v rozporu s americkým principem sebeurčení národů.

Problémy střední Evropy

Vlivem porážky pangermanismu se proměnil i význam pojmu střední Evropa. Již mu nedominovala myšlenka *Mitteleurop*y, ale do středu pozornosti se více dostaly malé národy, jejichž osud popisuje István Bibó³⁰. Střední a východní Evropa je podle něj často vnímána v politické oblasti s jakousi apriorní zaostalostí. Ta údajně tkví v nedemokratičnosti, politické neotesanosti, přízemním a agresivním nacionalismu. Celou oblast drží politicky aristokratičtí latifundisté a monopolní kapitál, vytváří se obskurní politické filozofie, což dohromady potvrzuje domněnku, že tyto státy jsou neschopné demokratického vývoje západoevropského typu. Tyto závěry jsou ale podle autora velmi zavádějící. Země mají k vyspělým demokraciím daleko, nemají tolik rozvinuté městské a buržoasní struktury ani průmyslový proletariát, avšak mají kořeny těchto principů, na které lze navazovat. V podstatě je dělí od západní Evropy pouze stupeň dosaženého rozvoje. Ve srovnání s rozvojem Ruska lze jejich zaostalost interpretovat jako důsledek vnějších historických otřesů. Zájemem aristokratických latifundistů a monopolního kapitálu však není jen poroba obyvatel, ale mají s nimi společné národní cítění. Zvrácené politické filosofie našly ve střední Evropě uplatnění patrně z toho důvodu, že její obyvatelé si prošli prožitkem strachu a zmatku, který začal

---

³⁰ BIBÓ, István. *Bída malých národů východní Evropy*, Brno-Bratislava: Doplněk - Kalligram, 1997. 614 s. ISBN 80-85765-85-3.

ovládat jejich myšlení. Je to jistá známka nerovnováhy mentalit střední Evropy. Tato politická hysterie vyrůstala z nejistoty národních a státních rámců národů a národotvorného procesu. Nejčastějším projevem nevyváženosti národů střední Evropy je existenciální strach o vlastní pospolitost. Kvůli složitým sporům o vlastní území si nevěří navzájem a ještě k tomu žijí vedle velkých národů, jejichž jediné slovo popírající existenci malých sousedů je dokáže vystrašit. Ze strachu o svou existenci podlehly malé národy nedemokratickému nacionalismu, a proto vytvářely často pouze zdání demokracie, omezovaly svobodu, korumpovaly a v krajních případech falšovaly, podváděly nebo organizovaly puče. Tímto způsobem se k moci dostávali falešní demokraté, kteří se opírali ve skutečnosti o staré feudální pořádky, šlechtu, vojsko a tzv. národní inteligenci. Národní inteligence uskutečňovala nejprve svůj jazykový program, obrat k nedemokratickému vývoji nastal až s konstrukcí zvrácených politických filosofí. Malé národy tak upadaly do kolektivní hysterie a jakýkoliv čin, pokud byl vykonán v národním zájmu, se stal svatým v boji za legitimizaci vlastního národa. Věda také začala sloužit národním zájmům a zcela výjimečný byl v tomto ohledu Masarykův čin, který označil obdivované národní rukopisy za podvrh. V porovnání se západními demokraciemi se vývoj v tomto smyslu ve střední Evropě zastavil.

Největším problémem vztahů mezi středoevropskými národy byly územní zmatky³¹. Prvním sporem byly jazykové války, které ve střední Evropě na rozdíl od Evropy západní znamenaly boj o bytí a nebytí národa. Těžký život proto mají v národním státě menšiny i přesto, že stát stojí na demokratických principech. Národ si zpravidla dělá nároky na území, které považuje za své. Často bylo území předmětem historických sporů a nárok na vlastnictví si dělá více států, což je počátek nedemokratického uvažování. Všechny národy tak zpravidla požadují víc, než na co mají nárok.

Bibó přichází i s vlastním návrhem, jak tuto situaci řešit³². Říká, že konsolidace regionu střední a východní Evropy je možná. Vymezit hranice mezi národy lze pomocí historických i současných územních poměrů a na druhé straně pomocí poměrů jazykových. V tomto případě se ale nesmíme ohlížet na ekonomické, strategické ani dopravní poměry. Je lepší například oddělit město od jeho okolí. Nejlepším způsobem jak udržet dlouhodobý mír je mít dobré hranice se svými sousedy. Pohraniční oblasti by například měly mít právo zvolit si, ke kterému národu budou patřit (právo na sebeurčení) a to nejlépe formou referenda. Nejkratším případem konsolidace hranic je vysídlování obyvatelstva, toho lze užívat pouze zřídka a za podmínek reciproční výměny a širokého souhlasu obyvatel.

Podle autora by měly mír uzavřít všechny strany svobodně a ne pod nátlakem, jinak mír nebude v budoucnu fungovat³³. Od Napoleonových dob neumí státy uzavírat dobrý mír, protože Napoleon způsobil mnoho násilí a uvrhl do války celé země. Čili hněv, který proti němu povstal, byl těmito faktory umocněn a hnal národy do touhy po pomstě. Je nutné postavit mírová ujednání na pevných a jasných principech. Po první světové válce se ve střední Evropě stalo tímto principem právo národů na sebeurčení. Mírové mocnosti však tento plán nedotáhly důsledně do konce, nerozdělily důkladně národy podle jazyka, ale podle vedlejších strategických, historických nebo jiných kritérií. To dovedlo některé národy v pozdější době až k hitlerismu a fašismu. Historickou legitimitu hranic národů překrývá legitimita sebeurčení pomocí referenda, což je jediný způsob, jak se vyhnout sporům o území a pozdější válce.

Tyto teorie je možné ověřit na situaci malých národů ve střední Evropě po pádu rakousko-uherské monarchie, kdy se vynořily z dějin tři národy Polsko, Uhry a Čechy.

---

³¹ BIBÓ, István. Tamtéž. s. 199

³² BIBÓ, István. Tamtéž. s. 207

³³ BIBÓ, István. Tamtéž. s. 222

Nové státy a zejména Československo a Polsko byly založeny na demokratických principech a parlamentní demokracii, v meziválečném období však často aplikovaly politiku ochrany svého území a revisionismus, kvůli čemuž toto období můžeme označit jako zlatý věk nacionalismu.

Problémem malých národů byla jejich vnitřní nevyváženost³⁴. Polsko po roce 1918 bylo parlamentní demokracií, ale postupně se začalo projevovat, že je nevyvážené. Na východě bojovalo s Rudou armádou o litevská území, která si nakonec připojilo, ale třetinu jeho obyvatel tvořily národnostní menšiny. Na jihu soupeřilo s Československem o Slezsko a na západě si své nároky dělalo Prusko. Kvůli velkému počtu menšin a nacionálnímu napětí, neochotě polských parlamentních stran k dohodě a hospodářské krizi byly polské demokratické vlády velmi nestabilní. Toho využíval maršál Josef Pilsudski a ještě více demokracii podřýval, až se mu povedlo roku 1926 uskutečnit státní převrat a zavést tzv. sanační režim, který vedl k vládě silné ruky, potlačování demokratických principů a práv. Maďarsko bylo po první světové válce v rámci Trianonské smlouvy okleštěno o 71% území, které připadlo okolním státům. Ve volbách zvítězila komunistická levice a nastolila pomocí revoluce Maďarskou republiku rad. Československé a rumunské oddíly v rámci „Malé dohody“ tento režim svrhly a moci se chopil bývalý admirál rakousko-uherského námořnictva Miklós Horthy. Parlament odhlasoval vznik Maďarského království, jehož se Horthy stal regentem. Rozčarování ze ztráty tak velkého území a touha po velkých Uhrách byla u Maďarů obrovská, což byl důvod, proč se později přidalo k nacistickému Německu. Na jednu stranu se nedokázalo smířit se ztrátou území, které se mu etnicky vzdálilo, a na druhé straně zůstaly početné maďarské menšiny uvězněné v cizích státech. Problémem Československa byla silná německá menšina a spory plynoucí z vlivů nacionalismu. Československý stát připojil Slováky, Rusíny a část Uher. Byl vybudován na demokratických principech a měl rozvinutou společnost. V rámci Trianonu uzavřelo Československo s Jugoslávií a Rumunskem tzv. Malou dohodu, která měla držet na uzdě případné maďarské snahy o expanzi. Československo dbalo o neporušitelnost hranic, což se nepovedlo uhájit v roce 1938, kdy se mu do zad postavila právě početná německá menšina. Na Balkáně vzniklo společné království Srbů, Chorvatů a Slovinců, ve kterém se uplatnil zejména srbský nacionalismus vůči makedonskému obyvatelstvu, které se chtělo připojit k Bulharsku. Společnými rysy všech středoevropských národů je bezesporu snaha o národní regeneraci, při které však zděděná historická území nedokázaly naplnit jednotným národním vědomím. Usilovaly proto o sjednocení menšin na svém území na demokratických principech po francouzském vzoru, ale ve východoevropském prostředí se jim to kvůli dělení Polska, porážce maďarské revoluce a zabránění českého pohraničí nepodařilo. Bibó dále upozorňuje, že přes tyto násilné akce neměly státy dostatek nadhledu, aby v tom spatřily historickou logiku a smířily se se současným stavem, přestože to znamenalo vzdání se části území³⁵. Místo toho opustily demokratické principy a začaly utlačovat nebo dokonce vysídlit menšiny. Československu a Polsku se splnily jejich územní požadavky, naproti tomu Maďarsko, které bylo ve světových válkách vždy na straně poražených, přišlo o svá území a početné maďarské menšiny se ocitly uvnitř cizích států.

Samostatným problémem bylo Německo, které po válce přišlo o značná území, muselo platit válečné reparace a jeho vývoj byl kontrolován (demilitarizované Porúří) zejména Francií, která se obávala nárůstu německého vlivu. Německo se stalo parlamentní demokracií označované jako Výmarská republika. Tvrdé dopady versailleského systému a hospodářská krize měly za následek radikalizaci obyvatelstva a

---

³⁴ BIBÓ, István. Tamtéž. s. 174

³⁵ BIBÓ, István. Tamtéž. s. 183

vzestup nacionalismu. Této situace využily extremistické strany v čele s NSDAP a po volebním úspěchu donutily prezidenta Hindenburga jmenovat Adolfa Hitlera kancléřem³⁶. K moci se tak dostal vypjatý nacionalismus v podobě NSDAP, která byla podporována ozbrojenými složkami. Nacismus v sobě kombinoval několik ideologií. Jednalo se zejména o národní socialismus, který měl levicové prvky zaměřené na dělnické vrstvy obyvatelstva a zároveň zdůrazňoval národnostní hledisko. Dále obsahoval fašistické tendence tzn. vůdcovský princip, odstranění demokracie a parlamentarismu. Vyznačoval se také silným rasismem tj. sociálním darwinismem, antisemitismem a antislavismem. Propagoval nadřazenost árijské rasy a nutnost rasové hygieny, což v konečném důsledku vedlo k holocaustu a genocidě. Ideologové nacistického Německa sice Naumannovu myšlenku Mitteleuropy jako celek odmítli, některé teze se však v jejich koncepci objevily i když byly pojaté úplně jinak. Jednalo se zejména o sjednocení Evropy za předpokladu německé hegemonie a rozšiřování vlivu na východ ve smyslu „Drang nach Osten“. Vývoj v Německu po roce 1933 tak znamenal dovedení pangermánské myšlenky do extrému a k politickému sjednocení německého etnika došlo roku 1938 anšlusem Rakouska, který symbolizoval sešikování velkoněmeckého národa k nadcházejícímu útoku a vypuknutí druhé světové války.

Střední Evropa ve velkoněmecké a sovětské říši 1938-1989

Jestliže se střední Evropa zhroucením Rakouska-Uherska vzdálila myšlence svěbytného politického regionu, v průběhu druhé světové války a zejména jejími výsledky byla její existence vyloučena. Válečným běsněním byly zničeny poslední zbytky středoevropské kosmopolitní kultury, jejichž završením bylo systematické vyhlazování středoevropských Židů. Po válce pak došlo k bipolárnímu rozdělení světa na kapitalistický a komunistický blok, který jako stín zahalil i středoevropské státy, jež upadly do jeho poručnictví.

Vzestup a pád Velkoněmecké říše

V roce 1938 se připojením Rakouska k Německu konečně naplnila dávná touha po vytvoření velkoněmeckého národa a nacisté se chystali jeho potenciál zúročit ve válečném konfliktu. Nejdříve se obrátili na početné německé menšiny v československých Sudetech, ale i například v Litvě, které chtěli připojit ke své říši. Na jednání v Mnichově roku 1938 jim na Hitlerovo naléhání spojenci ustoupili pod příslibem zachování nezávislosti pro Československo. Mnichovské události v konečném důsledku způsobily osudový obrat zahraničně politické orientace Československa pod vedením Edvarda Beneše východním směrem. Hitlerův příslib zachování nezávislosti neměl dlouhého trvání a do půl roku byl zřízen Protektorát Čechy a Morava pod německou správou. Roku 1939 bylo přepadeno Polsko a Velká Británie s Francií vstoupila s Německem do válečného stavu, což byl začátek druhé světové války. Polsko si v tajném paktu Ribbentrop-Molotov rozdělili Němci a Rusové. Německo následně obsadilo další státy Evropy včetně Francie a spolu se svými spojenci zatáhlo do války téměř celý svět. Ze států střední Evropy Maďarsko stále hledalo spojence, který by ho podpořil ve snahách o revizi Trianonské smlouvy, a nakonec jej našlo v nacistickém Německu. Obdrželo za to jihoslovenské pohraničí, Podkarpatskou Rus a Sedmihradsko. Ke konci války sice začal Horthyho režim vyjednávat se Stalinem, ale o Budapešť se nakonec svedly těžké boje s Rudou armádou. Na Slovensku po zřízení protektorátu Čech a Moravy vyhlásil Josef Tiso samostatný Slovenský stát, který se stal také spojencem

---

³⁶ MÜLLER – KRIEGER- VOLLRATH. Dějiny Německa. Praha: Nakladatelství lidových novin, 2004. 610 s. ISBN 80-7106-188-3.

Německa navzdory faktu, že jeho jižní část připadla Maďarsku. Jugoslávie byla obsazena a rozdělena až na výjimky mezi několik států. Pobaltí bylo obsazeno Sovětským svazem v rámci sovětsko-německého paktu o neútočení.

V roce 1945 bylo Německo a jeho spojenci poraženi a zhroutil se tak sen o Velkoněmecké říši. Státy střední Evropy se zbavily okupantů, ale jak se později ukázalo, svou nezávislost si neudržely dlouho. Konec války je spojen s masivními odsuny obyvatelstva zejména německého, při kterých muselo odejít dvanáct milionů Němců z jimi obývaného území. Jednalo se o vystěhování zejména českého pohraničí a západního Polska, které si posunulo hranice na západ až k Nise a Odře. Vysídlení obyvatelstva jako překonání národnostních problémů je sporným řešením, o kterém se debatovalo již po první světové válce. Jeho zastáncem byl francouzský sociolog Bernard Lavergne a toto řešení bylo použito například mezi Tureckem a Řeckem, kde došlo k výměně obyvatel ovšem v mírových dobách. Naproti tomu v Československu byl jeho průběh velmi problematický. Toto řešení prosazoval exilový premiér Edvard Beneš, který pro něj získal souhlas spojeneckých velmocí, jež s váháním souhlasily. Uvědomovaly si totiž, že soužití Čechů a Němců po válce nebude možné a ochrana národnostních menšin v rámci mezinárodního mírového systému je neefektivní, jak se ukázalo u Versailleské smlouvy. Uplatňování principu kolektivní viny je velmi sporné a patrně mohlo být použito pouze v poválečné atmosféře. Dalším problémem je, že při samotném odsunu docházelo k mnoha zločinům a masakrům civilního obyvatelstva z české strany. Jak je vidět došlo během války k eskalaci nacionalismu jak pangermánského, tak například českého, který byl zpětnou reakcí. Jednalo se o vyvrcholení národnostního problému, který takto vyhnaný do extrému znamenal nejen pro Německo silnou poválečnou kocovinu.

Sovětizace střední Evropy

Poválečný vývoj můžeme slovy francouzského historika a politologa Jacquese Rupnika³⁷ shrnout následovně. Spojené státy americké a Sovětský svaz se dohodli na rozdělení Evropy a vymezení sfér vlivu na Jaltské konferenci roku 1945. Toto pověstné dělení se stalo později i jaltským mýtem, protože střední Evropa po ní v podstatě přestala existovat. Nebyl to však důsledek dohody samé, ale důsledek toho, že dohodnuté garantování demokratického vývoje osvobozených území nebylo ze sovětské strany dodrženo. Západ měl jiné představy o Stalinovi a Stalin měl jiné představy o pojmu demokracie. Tento rozpor byl jednou z příčin vzniku Studené války. Jalta nebyla v pravém slova smyslu ústupkem, pouze reagovala na přítomnost Rudé armády ve střední Evropě. Stalin by se do střední Evropy bez Hitlera pravděpodobně nedostal a v důsledku německého napadení argumentoval potřebou vytvořit nárazníkovou zónu proti německému nebezpečí. Považoval za nezbytné ovládat státy i politicky, v důsledku čehož došlo k následné sovětizaci a rozdělení světa železnou oponou. Komunistickou revoluci ve střední Evropě umožnilo nacistické Německo a jeho ideologičtí spojenci, protože k radikalizaci společnosti docházelo v mnoha zemích, které se staly spojenci Německa a potom Sovětského svazu.

V Jugoslávii to byl Tito, který se stal největší silou odboje i za cenu boje proti ostatním odbojovým stranám. Po válce tak byl tento komunistický vůdce jediný, kdo byl schopen ujmout se moci. Jugoslávská národní fronta sice nebyla diktaturou, ale pluralismus se připouštěl pouze kontrolovaně. Odpůrci byli likvidováni a postupně komunisté získali převahu. Tito však prováděl politiku nezávislou na Stalinovi a ten se snažil získat vliv na vládu, kvůli čemuž se s ním Tito dostal do sporu. Nejtragičtější osud

---

³⁷ RUPNIK, Jacques. *Jiná Evropa*, Praha: Prostor, 1992. 352 s. ISBN 80-85190-17-6.

mělo za války Polsko. Bylo napadeno dvěma totalitními státy a jeho inteligence byla systematicky vyvražďována na straně Německa z důvodů rasových a na straně Sovětů třídních. Přesto Polsko jako takové bylo silně antisemitské a Poláci se přes tyto události nesmířili se svými Židy. Sovětizace proběhla zabráním poloviny polského území a deportací milionu Poláků do Sovětského svazu. Nacisté na konci války zničili poslední zbytky nekomunistického odboje a cesta pro nástup komunistů byla tak volná. Poláci si byli vědomí sovětského nebezpečí a měli s ním své zkušenosti, ale Stalin zajistil moc pro komunistický Lublinský výbor, který zvítězil ve zfalšovaných volbách. V Československu způsobil Mnichov obrat politické elity od Západu na Východ. Prezident Beneš prosazoval koncepci Československa jako „mostu“³⁸ mezi Východem a Západem, který měl plnit funkci neutrální spojky. Požádal dokonce o zdvořilý zásah Sovětů proti československým kolaborantům s nacisty. Usiloval nejen o odsun sudetských Němců a zabavení jejich majetku, ale k údivu Sovětů i o vyvlastnění velkých majetků, čímž se přibližoval myšlenkám socialismu. Pomohl Stalinovi s řešením polské otázky a ustavením Lublinského výboru a přesunul také orientaci obchodních výměn ze Západu na Východ. Českoslovenští komunisté v čele s Gottwaldem naopak zdůrazňovali, že se měl roku 1938 bránit německé agresi a mluvili o Benešově selhání. Později se pod vlivem Sovětského svazu drželi názoru, kterým válku neschvalovali, protože je vedena imperialistickými motivy Západu. Gottwald se na naléhání Stalina zřekl Slovenska a uznával mu právo na sebeurčení pod patronací Sovětů. Beneš chtěl vytvořit socialistický blok ve spolupráci s komunisty, čímž je chtěl jako stranu pohlít a zachovat tak demokratické principy. Politika v Evropě se celkově posunovala doleva. Benešovi národní socialisté se blížili komunismu a komunisté si hráli na umírněné demokraty a předstírali, že navazují na masarykovskou tradici. Ve skutečnosti pouze zneužívali nacionalismus a vysídlovali Němce, čímž tuto tradici společně s Benešem porušovali. Důležitou roli začala hrát také panslovanská myšlenka a dovolávání se Ruska. Na rozdíl od Polska však vyhráli komunisté demokraticky volby. V Roce 1947 interpretovali Sověti Marshallův plán určující poválečnou rekonstrukci Evropy jako imperialistickou a nedemokratickou snahu a volali po vytvoření socialistického bloku. V Československu začali komunisté usilovat o převzetí moci, rozkládali politické strany subverzivní činností a mobilizovali masy. Postupně ovládli bezpečnostní složky, protože pracovali v součinnosti s ruskou tajnou službou NKVD. Jejich úsilí vyvrcholilo únorem 1948, kdy Gottwald za pomoci ulice i lidových milicí donutil Beneše předat moc komunistům. Ti se následně vypořádali s opozicí ve vykonstruovaných procesech. Sovětizace byla zahájena na rozdíl od Polska demokratickou cestou, výsledky byly ale stejné. V Maďarsku se v roce 1947 dostala k moci komunistická strana Mátyáse Rákosiho, který podle osvědčeného vzoru přijal novou ústavu a zlikvidoval opozici. Upevnil svou moc a po vzoru Stalina budoval kult osobnosti. Tímto způsobem došlo k vytvoření socialistického bloku zemí ze všech států střední Evropy, přičemž se staly pouhými satelity sovětské moci.

V období stalinismu byl podle Rupnika³⁹ všem státům vnucen sovětský model s absolutní mocí komunistické strany kontrolované Sovětským svazem. Marxisté pohlíželi na ostatní shora, protože se pod vlivem komunistické ideologie domnívali, že znají zákony dějin. Stalinovým zákonem bylo, že při budování socialismu zesiluje třídní boj. Inteligence byla na sociálním sestupu a dělnická třída na vzestupu i bez příslušné kvalifikace. Policejní stát se nejprve soustředil na nekomunisty a potom se obrátil i dovnitř strany. Byly organizovány politické procesy a lidé byli obviňováni a posíláni do pracovních táborů. Mezi nejznámější oběti patří například Milada Horáková a Závěš

³⁸ RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 123.

³⁹ RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 186.

Kalandra, jako představitel demokratice opozice. Poté se pozornost strany obrátila na buržoasii, sedláky a třídní nepřátele. Totální sovětská kontrola dostala pouze jednu vážnou trhlinu, když se Stalinovi vzepřel Tito a vedl nezávislou politiku na Sovětském svazu. Byl totiž rozdíl mezi komunistickými stranami domácími, které strávily válku v domácím odboji a pak se ujaly moci a komunistickými stranami moskevskými, které přečkaly válku v Moskvě a pak byly dosazeny jako vláda v domácím státě. Po válce nabrali komunistické strany ohromné množství členů, později ale musely udělat čistky i ve vlastních řadách. Vrcholem byly čistky jádra strany. Do Československa se dostaly po vzorech z Maďarska a po nátlaku ruských složek. Generální tajemník strany Slánský volal po odhalení špiónů a nakonec se stal obětí tohoto volání ve vykonstruovaném sionistickém spiknutí, protože Sovětský svaz odklonil svou podporu od Izraele k Palestině. V éře stalinismu prožila střední a východní Evropa radikální odtržení od své minulosti, když byla Evropa rozdělena na dva bloky. Navenek se stala střední Evropa homogenní sovětskou zónou.

Pokus o revizi komunismu a normalizace

Na konci tvrdého stalinistického období měly podle Rupnika komunistické strany ve státech střední Evropy v ruce veškerou moc⁴⁰. Kontrolovaly všechny důležité instituce, což bylo označováno jako vedoucí úloha strany, kde stát byl v podstatě fikcí. Důležitá místa státního aparátu byla obsazována podle seznamu nomenklatury, který tvořila strana. Z nomenklatury se utvořila jakási vnitřní buržoasie, strana ve straně, její tvrdé jádro. Ostatní členové strany plnili funkci statistů, měli zbudit dojem široké podpory strany, ale byli mnohdy vnitřně rozpolcení. Strany měly začít naplňovat komunistické ideály, což se nedařilo úplně podle předpokladů, v důsledku čehož polevil budovatelský zápal. Ideologie se pomalu vyčerpala a dá se říct, že na mnoha místech ztroskotala a přišlo období reálného socialismu. Ten se vyznačoval zjištěním, že budoucnost není tak růžová, jak bylo předestřeno a je potřeba každodenní a soustavné práce k udržování socialismu. Vystřízlivění se projevilo hlavně v ekonomice, která se potýkala s velkými problémy. Komunismus a ekonomika spolu neladily úplně nejlépe a dá se říci, že ekonomika komunistického systému podkopala jeho vlastní základy. Desetiprocentní růsty v padesátých letech se rychle snižovaly a v osmdesátých letech se růst téměř zastavil. Polsko mělo dluhy u západních zemí, kdy ziskem ze svého vývozu bylo schopné platit jen úroky. Prudce stoupla inflace a výsledek hospodářství byl záporný, což přinášelo nárůst chudoby. Maďarsko na tom nebylo o mnoho lépe, příjmy byly malé a daně vysoké. V nejlepší kondici byla československá a východoněmecká ekonomika, ovšem ve srovnání se Západem také velmi zaostávala i přesto, že byla po válce na stejné úrovni. Ekonomické problémy byly způsobeny chybou sovětského systému řízení. Hospodářství bylo znárodněno a Sovětský svaz si přivlastnil mnoho zdrojů a technologií ze střední Evropy zhruba v objemu pomoci Marshallova plánu⁴¹. Úplná centralizace a plánování ekonomiky není důsledkem komunismu, ale zestátnění hospodářství, které bylo provedeno za účelem jeho kontroly. Bylo požadavkem Stalina a prvkem sovětského systému řízení, který musely přijmout všechny státy. Plánování ekonomiky bylo však nereálné, protože už vstupní údaje nebyly přesné a mnoho informací bylo záměrně zkreslováno. Další chybou bylo upřednostňování těžkého průmyslu před výrobou spotřebního zboží. Stalinova ekonomika byla ekonomika války. Nomenklatura plnila příkazy strany a nereflektovala skutečnost. Problém byl s produktivitou práce a dodávkami součástek, což velmi ovlivňovalo celkový výsledek i

⁴⁰ RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 212.

⁴¹ RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 239.

hospodaření závodů. Chyběla celková motivace a nikdo se ani nesnažil, protože věděl, že ztrátu vždy zaplatí stát. V této bezvýchodné situaci bylo jasné, že je třeba hospodářských reform. Ty se však nemohly uskutečnit bez reform politických, což bylo velmi problematické a ve většině případů se odehrály pouze fiktivně. Cílem bylo zavádět tržní hospodářství a nechat padnout špatně fungující podniky. Politická nomenklatura se však těmto reformám snažila bránit, protože by byla připravena o část moci.

V době socialistického realismu prošly země také vnitřním kulturním obratem, uvádí dále Rupnik⁴². Velká část intelektuálů byla v 50. letech na straně komunismu, v posledních jeho dvaceti letech se od systému odvraceli a stali se jeho protiváhou, disentem. Sovětský ideolog Ždanov sice nazval nový směr socialistickým realismem, bylo však patrné, že se jednalo spíše o socialistický idealismus. Spisovatelé nesměli svobodně psát, ale museli se držet stranické ideologie, která jako jediná měla patent na budoucnost a pravdu. Šlo o to, proměnit pomocí kultury kolektivu vnímání jednotlivých lidí a přetransformovat je ze západní tradice na tradici východní, sovětskou. Tato kontrola a tlak strany byla však příčinou reakce umělců a jejich snahy o vymanění se ze systému, čímž zároveň získávali středoevropští umělci údernou sílu. Lidé se naučili číst spíše mezi řádky. Vytvořila se undergroundová kultura a samizdat, který se rozšířil zejména v Polsku. V některých zemích například v Rumunsku ale vůbec neexistoval.

V období revizionismu a hledání socialismu s lidskou tvářící došlo k určitému uvolnění. Jako první se nespokojenost projevila v Maďarsku, kde vypuklo roku 1956 povstání, které bylo motivováno protisovětsky. Sovětská armáda opustila dočasně Maďarsko, aby se znovu vrátila a dosadila svou vládu pod vedením Jánose Kádára. Bylo ale nutné provést jisté ekonomické a sociální reformy, aby se obyvatelstvo uklidnilo, což Kádár provedl ve formě tzv. gulášového socialismu. Ten spočíval v tom, že kdo veřejně nenapadal stranu, těšil se reaktivní svobodě. Bylo také povoleno malé podnikání a fungovala jakási paralelní ekonomika. Maďarsko se tak stalo „nejšťastnějším barákem v celém východním bloku“. V Československu došlo také k pokusu o jisté uvolnění a přiblížení se k demokratickým principům, které vyvrcholilo událostmi Pražského jara 1968. Hlavní postavou liberalizačního proudu byl Alexander Dubček. Byla zmírněna cenzura, což mělo za následek veliký kulturní vzestup. S touto politikou ale nesouhlasili Sověti a roku 1968 vpádem vojsk Varšavské smlouvy liberalizaci zamezili. Poté následovala desetiletí normalizace, které měla pomoci vrátit situaci pod ruskou kontrolu. V Polsku se krize promítla do vzniku platformy Solidarita roku 1980, kam vstoupilo deset milionů Poláků pod vedením Lecha Walesy. Bylo to zpočátku dělnické hnutí a kromě sociálních požadavků, usilovalo i o nezávislost institucí, politická a demokratická práva. Došlo však k Jaruzelského puči, kdy se za pomoci armády a církve chopil vlády generál Jaruzelski. Ten potlačil hnutí Solidarita a obnovil tak moc strany v jiném kabátě. Ve skutečnosti se jednalo o úpadek vedoucí úlohy strany a rozpadající nebo reformující se strana byla podepřena bezpečnostními složkami, aby se zachoval status quo. Jaruzelski se zdržel komunistické rétoriky a za využití armády akcentoval nacionalismus. Dá se říci, že se strana převlékla do uniformy⁴³. Kde se nezavedly reformy, přišel na pomoc nacionalismus jako například v Rumunsku, kde byl vůdcem Ceausescu, který se nechal oslavovat davem, a vše bylo postaveno na jeho osobě. Důležité posty byly obsazeny jeho rodinou a stal se tak absolutním pánem všeho dění, před kterým si nebyly jisty ani stranické špičky. Šlo o velmi silný kult osobnosti, něco mezi stalinismem a byzantskou tradicí. Ceausescu zdůrazňoval nacionalismus, vzepřel se však Sovětům roku 1968, kdy odmítl vstoupit do Československa.

---

⁴² RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 275.

⁴³ RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 203.

Disent

Pojem totality byl podle Rupnika⁴⁴ chápán v různých obdobích a místech jinak. Ve stalinském období nebyly na východě žádné diskuze o totalitě na rozdíl od západu. Ty se většinou objevily až v normalizačním období, kdy se totalita projevila a potlačila přirozený vývoj. Například roku 1968, kdy selhal pokus odtotalizovat totalitu. Od té doby přestal být komunismus intelektuálním problémem a stal se pouze problémem moci. Totalitarismus potom zrušil ideu pravdy a vymazal paměť. Milan Kundera napsal, že boj člověka proti moci je boj paměti proti zapomínání⁴⁵. Proto je pro malé národy uchování si paměti jeden z předpokladů jejich přežití. Totalitní moc se udržuje pomocí totalitního jazyka, který šíří státní ideologii a hlavně zabraňuje šíření kacířského myšlení, jehož představitelem byl dissent. Totalitní jazyk je založen na existenční lži, proto Václav Havel hlásal heslo „život v pravdě“⁴⁶.

Ve střední Evropě byly překážkou totalitarismu myšlenky maďarského tržního hospodářství, polské občanské společnosti a československé rozvinuté kultury západního typu. Pokusy o reformu 1956 v Maďarsku 1968 v Československu a 1981 v Polsku byly potlačeny, ale zůstala po nich pachuť ve společnosti, která byla živnou půdou pro rozvoj disentu. Například v Polsku a Československu se dissent proměnil v nepovolenou a soukromou kulturu, literární díla se vydávala v samizdatu, pořádaly se bytové semináře nebo hrály divadelní hry. V Československu se v rámci disentu diskutovalo o českém údělu, kde Václav Havel polemizoval s Milanem Kunderou a jeho přesvědčením o reformovatelnosti a demokratičnosti socialismu. Z hlediska osudu střední Evropy je významný Kunderův esej *Únos Západu*⁴⁷, který vyšel v exilovém časopise 150 000 slov a probudil čilou debatu na téma střední Evropy nejen u nás, ale hlavně v západních zemích. Tato debata byla i impulsem k založení samizdatového sborníku *Střední Evropa*, který je předmětem analýzy v druhé části této práce. Kundera poukazuje na tisíciletou příslušnost zemí střední Evropy, jakožto římskokatolických, k Západu. Po roce 1945 se však hranice posunuly o několik set kilometrů na západ, aby se národy, které se považovaly za západní, probudily a zjistily, že se ocitly na Východě. Potlačené revoluce v Maďarsku, Československu a Polsku byly ve skutečnosti dramaty uneseného Západu, který bránil svou identitu. Přitom si tohoto únosu nikdo zvláště nevšiml, protože středoevropské státy měly slabší tradici státnosti, když svoji energii musely vydávat k zápasu o přežití mezi německým a ruským kolosem. Ani Rakousku-Uhersku se nepodařilo stabilizovat a zviditelnit tento region. Mohou za to částečně i sami Slované, když se v minulosti přes varování svých elit dovolávali ruské vzájemnosti. Kulturně je pro Kunderu střední Evropa jednoznačně součástí Západu, ale zároveň dodává, že právě kultura je to, oč běží. Západ ji totiž ztrácí a stává se akulturním prostorem, kde největší roli přestávají hrát umělci, ale média. To je podle něj možná důvodem, proč si Západ nevšiml, že jeho jedna část najednou zmizela. Podobným způsobem o údělu Čechů přemýšlí Jan Patočka⁴⁸, který uvádí, že všechny filosofické koncepty českých dějin včetně Masarykovy vychází z Palackého pojetí národního charakteru dějin. To pokládá Patočka za čistou konstrukci a spíše než pro herderovsko-jungmannovské jazykové pojetí se vyslovuje pro bolzanovskou koncepci jednoho národa a dvou jazyků. V pozdějším díle „Co jsou

⁴⁴ RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 322.

⁴⁵ RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 324.

⁴⁶ RUPNIK, Jacques. Tamtéž. s. 325.

⁴⁷ KUNDERA, Milan. *Únos Západu* (150 000 slov, roč. IV, č. 10). In HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. *Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy*. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 102-115. ISBN 80-7082-706-8.

⁴⁸ PATOČKA, Jan. *Kacířské eseje o filosofii dějin*. Praha: Oikumené, 2007. 136 s. ISBN 978-80-7298-275-2.

Češi⁴⁹ poukazuje na to, že české dějiny se do národního obrození vyvíjely kontinuálně a s národním obrozením přišla diskontinuita, která spočívá v tom, že moderní český národ je národem shora osvobozených sluhů, jenž vytváří malé české dějiny malými prostředky, které se mu nakonec stanou osudnými. Na druhé straně Patočka uznává, že se Palacký svým konceptem (díky Bolzanovi) vyhnul slovanskému mesianismu. Naopak Karel Kosík⁵⁰ se obrací k Palackého ideji rakouské federace jako středoevropském prostoru mezi Německem a Ruskem, který je místem tvořivého stýkání, dotýkání a potýkání kultur a řeči. Vyzdvihuje uvažovaný soulad národů, zrušení výsad a výlučností a odmítá dělit národy na vyvolené k panování a odsouzené k poddanství. Mezi významné autory zabývající se situací středoevropských národů patří i maďarský spisovatel György Konrád⁵¹, který zdůrazňuje roli paměti středoevropských národů a podobně jako Kundera řadí střední Evropu spíše na západ. Jiný pohled má například polský historik a komentátor Adam Michnik, který staví do popředí společný osud střední Evropy. Další z polských spisovatelů Czesław Miłosz se také zabývá specifičností středoevropské kultury a zejména literatury. V tomto kontextu pojednává o důsledcích Jaltské konference a nástupu komunismu. I tato zkušenost je pro střední Evropu specifická a nelze ji pochopit západním pohledem. Lze obecně říci, že v období disentu došlo k oživení pojmu střední Evropa, které bylo způsobeno i vlivem určitého politického uvolnění a reakcí umělců na potlačení pokusů o reformu socialismu. Disidenti měli jen omezené možnosti vyjadřovat se k problematice střední Evropy, protože byli buď v exilu, ve vězení nebo své úvahy vydávali samizdatově. Velmi silný důraz byl u těchto příspěvků kladen na střední Evropu jako specifický region se svébytnou kulturou (Michnik, Miłosz, Kosík), někteří autoři (Kundera, Konrád) sice mluvili o střední Evropě, ale uvažovali o ní, jako o součásti Západu a prostředku úniku z Evropy východní.

---

⁴⁹ PATOČKA, Jan. Co jsou Češi?. Praha: Panorama 1992. 237 s.

⁵⁰ KOSÍK, Karel. Česká radikální demokracie. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1958. 482 s.

⁵¹ KONRÁD, György. Spoluviník. Praha: Prostor, 1990. 320 s. ISBN 80-8519-002-8.

II. Tématická analýza sborníku Střední Evropa

O sborníku

Střední Evropa začala vycházet v roce 1984, jako sborník na dané téma. Jeho vydavatel není uveden, ale z dostupných zdrojů je zřejmé, že za jeho založením stojí politolog Rudolf Kučera. Do roku 1989 vycházel sborník jako samizdat jednou až třikrát ročně a takto vyšlo prvních třináct čísel. Po revoluci začal vycházet jako revue oficiálně pod hlavičkou Institutu pro středoevropskou kulturu a politiku a vydává se dodnes čtyřikrát až desetkrát ročně. Nás bude pak zajímat jeho samizdatové období (tj. 1984 – 1989).

Ve sborníku je vždy úvodní poznámka, která plní funkci úvodníku, odkazuje na důležité články, doplňuje své komentáře a předkládá čtenáři svůj pohled na danou problematiku. Právě tento úvodník budeme vnímat jako doporučení, kterými příspěvky je vhodné se zabývat. Kromě článků v úvodníku, které odkazují na problematiku střední Evropy, se během analýzy budeme zabírat zejména hlavní rubrikou, která není označena, ale najdeme v ní stěžejní příspěvky věnující se našemu tématu. Kromě této hlavní rubriky jsou jednotlivá čísla doplněna o další rubriky, nejčastěji označené jako recenze, komentáře, glosy; diskuze, polemiky; rozhovor; zecher, dokumenty; reakce a další. Příspěvky v těchto rubrikách budeme brát v úvahu pouze jednotlivě, pokud se budou dotýkat našeho tématu. Autoři, jejichž texty jsou ve sborníku obsaženy, jsou převážně českoslovenští (např. J. Hradec, V. Bělohradský, V. Benda, J. Špetko, J. Vrána, někteří používají pseudonym jako Janus, Andreas, Moravius), ale jsou otištěny i články zahraničních autorů a to buď ze zemí střední Evropy (např. V. Blažič, M., S., Wessel, F. Fejtö) nebo ze západních zemí (T. G. Ash, K. Schlögel).

Obtížným úkolem je výběr jednotlivých článků k analýze, interpretaci a následné konceptualizaci jednotlivých témat. Vzhledem k obsáhlosti všech třinácti čísel a velkému množství textů budou voleny články, které velmi úzce pojednávají nebo souvisí se středoevropskou tematikou, články, které se týkají politických koncepcí uspořádání střední Evropy, středoevropského ducha, kultury, úkazy specifickými pro střední Evropu nebo vůbec problematiky „Středu“ obecně. Pro přehlednost lze uvést několik případů témat, jež budeme v článcích sledovat, a jsou typická pro středoevropský prostor. Patří mezi ně např.: židovství - antisemitismus, nacionalismus - kosmopolitismus, katolicismus - reformace, demokracie - totalita a dále problematika malého národa, otázka hranic, menšin a další. Naopak se nebudeme zabývat příspěvky, které nepojednávají o politickém uspořádání střední Evropy nebo střední Evropy jako kulturním fenoménu.

Vybraná středoevropská témata

Křesťanství jako duchovní základ

Jedním z neoddiskutovatelných základů nejen střední Evropy, ale Evropy jako takové je křesťanství. Mnoho autorů se tomuto tématu proto věnuje a poukazuje na křesťanství jakožto základ jednoty.

Jedním z nich je Josef Hradec (*Hradec, J.: Hodnota jednoho svědectví. SE I. 1984, 3-26*), který polemizuje s Milanem Kunderou a píše, že podle Kundery si Západ po roce 1945 nevyšel únosu své části (střední Evropy), protože podle jednotlivých prvkem

Evropy byla po konci jednoty náboženské, jednota kulturní. Kultura se ale odporoučela a není jasné, čím bude nahrazena. Hradec naopak tvrdí, že základem evropských národů je křesťanství, které nemůže být ničím zastoupeno. Buď bude Evropa křesťanská, nebo nebude existovat. Kulturu jako nejvyšší hodnotu považuje za modlářství.

Je to typické drama posledních čtyř století Evropy, drama „člověkostředného humanismu“ /Berdajev/, a protože jde o stav nepřirozený, který jednoduše neodpovídá hierarchii bytí, natož „nepřekročitelnému rozdílu mezi nestvořeným a stvořeným“, má to všechno nakonec mít katastrofální následky, pád do nerozlišujícího znicotnění – hodnoty, které chtěly Boha zastoupit, bývají smeteny těmi jež přivedly na svět, znenáviděné nakonec za to, že nesplnily /protože nemohly splnit/ to, co se od nich očekávalo. (SE I. 1984:11)

To, že jsme se octli na východě, uvádí dále Hradec, je velkou měrou výsledkem našeho rusofilství, které po druhé světové válce podporoval prezident Beneš. Naší záchranou může být tvořivé napětí mezi totalitním státem a jeho občany. Duchovní fenomén střední Evropy je již nenávratně pryč a to hlavně kvůli nedobrovolnému odsunu Židů, kteří byli kulturním tmelem dřívější kosmopolitní společnosti. Na tomto židovském příkladě ukazuje Hradec potřebu jednotícího principu pro zachování národa, za který pokládá křesťanství.

Jestliže to, že národy nejenom žijí, ale rozvíjejí se, vyplývá ze skutečnosti, že do svého základu přijaly a nesou v něm jistý formující princip, že je cosi na počátku jejich sebe uvědomění, jako národů včetně jejich místa a poslání v životě celých civilizací, můžeme si v souvislosti s izraelským národem připomenout slova Franze Werfela: nevyhladitelné trvání izraelského lidu je způsobeno tím, že Izrael je fyzickým svědkem božského zjevení. (SE I. 1984:14)

Kundera považuje za prototyp středoevropana Franze Werfela, spisovatel, který strávil třetinu života v Praze, třetinu ve Vídni a třetinu ve Spojených státech. Snažil se ustanovit světovou akademii básníků a myslitelů, která by se dokázala postavit hitlerismu, což Kundera považoval pouze za naivní shromáždění krásných duší, přesto byl tímto návrhem dojat. Hradec znovu upozorňuje, že kultura není základem duchovní jednoty Evropy ani primární morální hodnotou, je to pouze důsledek křesťanských kořenů a myšlenky Franze Werfela obhajuje. Otázka po kořenech, dějinách a budoucnosti Evropy je otázkou po Bohu.

Je to otázka návratu k tomu, co je základem našeho západního světa, návratu ke křesťanství, jenž by při vši složitosti a pluralitě iniciativ trval „v duchu a pravdě“ a neznamenal útek před otázkami, které sekularizovaný svět prožívá a přináší. (SE I. 1984:19)

Střední Evropa zrodila mnohé totalitní ideologie. Každá národní ideologie je falešným vědomím a nedokáže nahradit skutečný společný evropský základ, kterým je křesťanství. Místo aby se malé národy snažily o sblížení ve jménu Krista, živí v sobě nacionalismy všeho druhu.

S přesvědčením o duchovním obrození našich národů a národů celé Evropy, spojují zde svou víru, že Evropa si také nějakým způsobem „navenek“ uvědomí svoji sounáležitost, z níž vzejde nová jednota. (SE I. 1984:19)

Václav Benda (*Benda, V.: Znovu křesťanství a politika. SE IV. 1985, 5-31*) se věnuje tématu křesťanství jako opozici totalitní moci a dokládá to aktuálními událostmi na Velehradě. Masivní účast na Velehradské pouti 1985 vyprofilovala silného protivníka státní moci, která se pouh snažila narušit všemi prostředky. Významnou osobou byl kardinál Tomášek, který se nenechal ovlivnit státní mocí. Význam Velehradu znamená konec myšlenek o zakázání katolické církve v Československu.

Velehrad totiž znamenal definitivní tečku za jednou iluzí, která po desetiletí spoluurčovala řeč i jednání mnohých: za hrozbou zákazu katolické církve v Československu či jejího státem uměle vyvolaného rozkolu. V padesátých letech došlo k rozsáhlým pokusům v obou směrech / likvidace řeholí i všech laických křesťanských sdružení, uvěznění či internace prakticky veškeré katolické hierarchie i tisíců kněží i laiků, především z řad intelektuálů, snaha vyvolat v život tzv. Katolickou akci /, které však již tehdy přinesly vesměs velice dvojznačné výsledky. (SE IV. 1985:20)

Zároveň autor upozorňuje na nemožnost kompromisu katolické církve s totalitní mocí.

K bytostnému určení totalitní moci pak patří nemožnost rozumného, plody přinášejícího kompromisu s čímkoliv, co se nachází v její mocenské sféře /.../: právě vzhledem k jejímu totalitnímu nároku je pro ni kompromis něčím absurdním, neboť nejenom, že si nechce a nemůže ukládat žádná omezení, ale přesně vzato ani nepřipouští existenci jakéhokoliv jiné partnera. (SE IV. 1985:21)

Církev a občanská společnost by měly navázat vztah a postavit se tak totalitní moci.

... církev i občanské iniciativy budou patrně nuceny až do dna vypít tento kalich, v němž je dobrému vínu přimíchán ocet i žluč, konzumovat toto manželství z rozumu /či z nezbytí/ a ospravedlnit je plody, které koneckonců dosvědčí lásku. (SE IV. 1985:26)

Autor se odkazuje na křesťanské kořeny, které jsou stále velmi silné a jsou určitou opozicí totalitní moci ve střední Evropě. Navrhuje společný boj občanské společnosti a katolické církve proti totalitě.

Radomír Malý (*Malý, R.: Má smysl českých dějin ještě nějaký smysl? SE V. 1986, 29-49*) vidí smysl našich dějin obecně v křesťanství. Pro tento krok vybírá Masarykovu větu, kterou končí svou knihu Světová revoluce.

Ježíš, ne Caesar! Toť smysl našich dějin... (SE V. 1986:29)

Toto heslo má kořeny v cyrilometodějské misii a zároveň příslušnosti k latinskému křesťanství.

Cyril a Metoděj, opravdoví organizátoři církevního a náboženského života na Velké Moravě vnesli svou misí základní kód českého křesťanství. (SE V. 1986:34)

Autor zdůrazňuje, že když se Evropa chovala křesťansky, tak se rozvíjela. Po zavedení inkvizice, která se shoduje časově s přijímáním římského práva a renesancí docházelo k úpadku.

Mravně indifferenční chápání svobody jen otevírá dveře totalitní diktatuře, jak dokázal samotný příklad Francouzské revoluce, které předcházela Deklarace práv člověka a občana. Poněvadž jí chyběl etický fundament, zakotvený v neomylných principech evangelia, vyústila nakonec v do té doby největší diktaturu. (SE V. 1986:45)

Autor se staví na stranu demokracie proti diktatuře. Smysl českých dějin je v prosazování etického odkazu evangelia a Ježíše namísto Caesara.

„Ježíš, ne Caesar“ opakují znova s Masarykem. Jediná cesta jak dosáhnout svobody jakožto trvalého a nikoliv jen přechodného stavu, vede jen skrze přijetí etických principů evangelia většinou národa, zejména jeho inteligencí. (SE V. 1986:49)

André Blanchet (*Blanchet, A.: Posedlost skrytým Bohem. SE II. 1985, 3-20*) se v dalším příspěvku zabývá židovským prvkem a skrytým mesianismem, který je v prostoru střední Evropy často neviditelný, přesto je to ale důležitý prvek středoevropské kultury. Pozoruje skrytost Boha v Kavkově díle, kterou připodobňuje povídkou: Když císař čínské říše posílá posla svému poddanému, který císaře nikdy neviděl, neví jestli existuje a čeká na něj. Posel se k němu však nemůže dostat a poddaný

se tak nikdy o císaři nic nedozví. V tomto příměru spočívá skrytost Boha střední Evropy, která je patrná i v Kavkově díle na mnoha místech.

Staneš-li však na místě /.../ pak spatříš i neměnnou šerou dálku, odkud nemůže přijet nic, než právě jen jednou onen kočár, blíží se, je stále větší, ve chvíli, kdy tě dostihne, vyplní svět a ty v něm ztoneš jako dítě v poduškách kočáru ujíždějícího bouřlivou noc. (SE II. 1985:18)

Reformační a katolická tradice

Dalším velkým tématem ve středoevropských diskuzích je otázka, zda střední Evropa odkazuje na tradice reformační, které propagoval Masaryk nebo katolické, jež jsou spojeny s habsburskou říší. U tohoto problému nepanuje shoda a celá problematika je předmětem bouřlivé diskuze. Stále častěji se začaly objevovat hlasy, které dávají za pravdu katolickému úhlu pohledu.

Josef Hradec (*Hrade, J.: Hodnota jednoho svědectví. SE I. 1984, 3-26*) ve svém příspěvku polemizuje s knihou Milana Kundery *Kniha smíchu a zapomnění*. Neshledává protireformaci a barokní kulturu jako symbol vpádu okupantů do země, jak píše Kundera, ale jako přirozený proces dějin, zatímco národní reformátory označuje za osoby komolivé, tragicky se mýlící, bez daru vidění a prorocství, jimž se víra redukovala na něco, co lze nazvat národní ideologií. A dále uvádí.

Na chiliastickém třeštění božích bojovníků a paranoidních bludech národní xenofobie minulého století dějetvorného ani kulturotvorného nebylo nikdy nic. Jejich vklad byl osudově rozkladný a jejich posledním výkřikem v krajně laicizované podobě jsou svou masovostí naše padesátá léta. (SE I. 1984:5)

Reformátoři se odkazovali právě na osobnosti typu Husa, u něhož oceňovali především to, že se vzepřel papeži jakožto autoritě, bez ohledu na teologickou stránku věci.

K otázce reformace se vyjadřuje i J. Vrána (*Vrána, J.: Poznámky k dějinám Střední Evropy I. SE IX. 1987, 63-82*), který ji hodnotí jako přerušení kontaktů s Evropou. Střední Evropou rozumí křesťanské oblasti východně od Svaté říše římské, jež plnily vždy roli vstupní brány do Evropy a fungovaly zároveň jako její záchrana. Nebývalého rozkvětu se dočkala střední Evropa za Karla IV., za husitů naopak vykopala s Evropou hluboké příkopy.

Zatímco na počátku českých dějin stojí misijní světec Vojtěch, který neobyčejně ovlivnil podobu Evropy ve smyslu integrálním, a první český panovník Václav, který se stal vskutku symbolem české státnosti, husitství projevilo důsledky opačné: přispělo k dezintegraci Evropy a předvedlo, co znamená země bez křesťanského panovníka. (SE IX. 1987:63)

Radomír Malý (*Malý, R.: Má smysl českých dějin ještě nějaký smysl? SE V. 1986, 29-49*) se ptá po smyslu našich dějin. Nalézá potřebu sjednocení pohledu na dějiny tak, aby je nehodnotili jinak katolíci, evangelíci, liberálové apod. Je potřeba najít společnou koncepci, proto je vhodné z každého období vybrat to hodnotné, na čem se většina shodne. Obecným přínosem Husa je jeho obhajování pravdy a vysoký morální kredit.

Hus byl mravně ušlechtilou osobností, která pro věrnost poznané pravdě neváhala dát svůj život. (SE V. 1986:32)

Zároveň je ale třeba odmítnout husitské války pro jejich násilnost, krutost a vraždění.

Mohu, stejně jako Palacký, nalézt zalíbení v husitském hnutí, ocenit jeho počáteční mravní ryzost a zápal pro Kristovu pravdu, ale jsem-li zastáncem ideálu „Ježíš, ne Caesar“, pak mi není dovolena nacionalistická nebo třídní glorifikace husitství, zatajování zločinů husitských vojsk nebo jejich ospravedlňování. (SE V. 1986:32)

Bílá hora nebyla dobrým řešením a třicetiletá válka už vůbec ne. Naproti tomu baroko bylo plodné období.

Jako křesťan i jako humanista musím odsoudit násilnou rekatolizaci bez ohledu na můj obdiv vůči baroku... (SE V. 1986:32)

Kosmopolitní Rakousko a nacionalismus

Po náboženských tématech velkou diskuzi vzbudila otázka nacionalismu, která byla vnímána hlavně jako součást politiky malých národů vzhledem k mnohonárodnostní rakouské říši.

Podle Milana Šmerdy (*Šmerda, M.: Integrační snahy v habsburské monarchii v době formování novodobých národů. SE I. 1984, 27-61*) se v habsburské monarchii s nástupem nacionalismu začala projevovat vnitřní krize mnohonárodnostní monarchie, která vedla k samostatnější pozici jednotlivých národů. Jako pokus o udržení integrity byla v josefínském období prosazována centralizace a spolu s tím byla zvolena němčina jako jazyk říše (z počátku z čistě praktických důvodů). Postupně se však německá řeč spojovala s rakouským patriotismem a snahou o germanizaci slovanských národů v rámci celkové centralizace říše. České země byly s Rakouskem do větší míry integrovány, ale problém nastal v Uhrách, kde se rakouské úřady snažily o centralizaci.

Vláda postupovala zprvu opatrně. ... Všechna významnější místa u vojska, v církevních institucích aj. měla být nenápadně obsazována Němci nebo jinými cizinci. ... Stát musí postupně pracovat k tomu, aby se stal jedním národem. (SE I. 1984:30)

Po mnoha neúspěších však císař pochopil, že přecenil své možnosti a ve skutečnosti byly posíleny uherské stavy, což již předjímalo budoucí dualitu říše. U neněmeckých národů vyvolávaly germanizační snahy negativní reakce, když zároveň byly umocňovány osvícenskými proudy, jež posilovaly vlastní svébytnost jednotlivých národů. Nacionalisté požadovali ve všech národech jazykovou rovnoprávnost a spojili se s tradiční stavovskou opozicí. Za Františka II. se říše snažila utlumit revoluční myšlenky z Francie. František se stal rakouským císařem a rakušanství pojátkem říše Habsburků, jak uvedl Matthaues von Collin, publicista Hormayrovy vlastenecké družiny.

Jsmo nejdále předsunutou hlídkou Evropy k východu a od nejdávnějších dob jsme odráželi vpády barbarů přicházejících ze severu. ... Stejně za náboženských válek jsme se snažili zůstat stranou myšlenkového fanatismu a všeobecného vyprahnutí srdcí; ba navíc jsme se snažili uchránit toho Německo, nad nímž vládla naše dynastie. Obětovali jsme vše, co jsme měli nejdražšího, abychom zadrželi pád organizace, která byla štěstím pro náš kontinent. A jestliže je pravda, že občané pověřeni zajišťovat trvalost řádu v jednotě vůle a činu představují šlechtu země, pak Rakousko je šlechtou Evropy. (SE I. 1984:44)

Rakouská ideologie měla sloužit jako pojítka mnohonárodnostní říše, což bylo mnohdy v rozporu k její pestrosti. S rostoucím vlivem německých zemí se však rakouská ideologie přeměňovala na pangermánskou.

Rakušané německého jazyka jsou ovšem součástí německého národa (SE I. 1984:45)

Rakouská ideologie se prosazovala u státního aparátu, armády, ale i mezi prostým lidem. Rakouský dramatik a vlastenec Franz Grillparzer napsal, že pro Rakousko bylo největším neštěstím že zahrnovalo dva nejsamolibější národy světa – Čechy a Maďary,

kteří pod vlivem německého nacionalismu zapomněli, že sami o sobě nic neznamení. Rakouský patriotismus se tak nikdy zcela neprosadil a za vlády Metternicha již nebyl uplatňován. Centralizace říše tak ustala a naopak byla snaha uchovat její pestrost pro lepší uplatnění zásady „rozděl a panuj“. Ani tento přístup však nemohl odvrátit revoluci a byl pouze dočasným kompromisem pro zachování starých pořádků

Pro národní hnutí všech národů Rakouska se otvírala nová epocha. V přítomní metternichovské režimu získala jisté možnosti rozvoje v oblasti kultury a jazyka, zejména možnost své první kulturní instituce a připravovala se tak ke svému politickému vystoupení. (SE I. 1984:50)

Monarchie zkrátka nebyla schopna reagovat na nové myšlení a reformovat se například ve volnější federaci malých národů a proto musela ustoupit z dějin a bylo přijato nové řešení uspořádání národů střední Evropy.

Stará monarchie chtěla nechtěla musela však podstoupit konfrontaci s národní otázkou jako základním problémem své existence. V průběhu této konfrontace v období 1848-1918 prokázala, že je příliš zatížená tradičními a zažitými představami, než aby mohla národní otázky řešit moderním a pro všechny přijatelným způsobem. Litovat by bylo možno zániku federace rovných a svobodných národů ve střední Evropě, tu však habsburská monarchie nepředstavovala. (SE I. 1984:51)

Rozpor Rakouska s rozkladným vlivem nacionalismu popisuje i J. Vrána (Vrána, J.: *Mýtus a dějiny v ratibořickém údolí. SE I. 1984, 27-61*) na případu Babičky, jakožto českém národním mýtu. Božena Němcová vytvořila ve své knize národní mýtus vyznačující se čistotou a idealitou. Již Alois Jirásek v předmluvě připustil, že autorka psala selektivně.

...jen slunná, jasná místa, přechází z idyly do idyly, kreslí utěšený výjev za výjevem a kde se nemůže těžkým stínům a zármutku vyhnouti, vyjasňuje vše poezí nebo jejím kouzelným proutkem proměňuje, doplňuje, co tvrdý život opomenul. (SE I. 1984:86)

Kořeny Babičky jako díla jsou v českém národním obrození inspirovaném Herderem. Mravy byly pokládány za hlavní znak národa. Nová kultura národního obrození nenavazovala na dosavadní kulturní tradici, nýbrž utvářela novou kulturu za pomoci mytických obrazů. Jedním z nich je i Babička.

Na malém prostoru Ratibořického údolí vykreslila Němcová ideální obraz Čech, obraz mimo konkrétní historii, ba stavějící se přímo proti ní. Tento Ráj, v němž se historie stává přírodním cyklem, odtrhává čtenáře od přítomnosti a minulosti, znicotňuje dějinný čas, vyzývá k nápodobě gest a slov zachycených v mýtu. Ratibořické údolí je malý uzavřený svět, v němž vládne klidná harmonie, srdečná a lidsky vzájemná atmosféra. Prostý český člověk je zde vylíčen jako typ člověka, jehož hlavními charakteristikami jsou zbožnost, pracovitost, spokojenost. (SE I. 1984:88)

Nová česká kultura se tedy rodila jako uzavřená a svébytná. Je cítit protiklad města a venkova, kde se žije cyklicky podle přírodních zákonů. Potřeba mýtu v českém prostředí vychází pravděpodobně z prostoru střední Evropy, který byl ve středověku vždy dějinným prostorem. Pak se z Čech stala provincie německé šlechty a národní obrození se snaží oživit a nalézt dějiny a získat pocit dějinného vědomí.

Mýtotvorné úsilí v době obrození mělo svůj zdroj v historicky konkrétní ztrátě Dějin, dějinného vědomí a dějinných možností. (SE I. 1984:92)

Zároveň se ale Čechy staly „problémem Středu“ mezi dvěma mocnostmi a kněžna Zaháňská před setkáním s Babičkou a celé Ratibořické údolí hrálo významnou evropskou roli.

Údolím nejprve prošly Dějiny a teprve poté do nich vstoupil Mýtus. (SE I. 1984:93)

Když stál Napoleon proti koalici Ruska a Pruska, stalo se panství kněžny Zaháňské jedním z jednacích míst mezi mocnostmi. Kněžna Zaháňská byla z rodu podřízeného ruským panovníkům a kromě toho, že byla třikrát provdána měla vztah i s Klementem Metternichem. Metternich usiloval o porážku Napoleona, zároveň ale nechtěl podpořit imperiální snahy Ruska, aby nebylo ohroženo samotné Rakousko.

Metternichova velikost spočívala v tom, že takový vysoký politický cíl sledoval, aniž měl nějaké spojence. A především: že jej dokázal v podstatě uskutečnit. (SE I. 1984:94)

Za centrum jednání mezi mocnostmi byly zvoleny Ratibořice. Problém byl, že kněžna Zaháňská byla zřejmě agentkou ruského cara a zároveň milenkou Metternicha. Ten byl po vítězství u Lipska nucen milostný vztah ukončit.

1.října 1814 zasedl Vídeňský kongres: v jeho průběhu došlo pak k rozchodu kněžny Zaháňské a Metternicha, způsobeném rostoucí snahou kněžny ovlivňovat tohoto muže ve všech směrech a to i v politickém jednání. Je známo, že v téže době během kongresu vyzval car Alexandr Metternicha na souboj. (SE I. 1984:95)

Radomír Malý (*Malý, R.: Má smysl českých dějin ještě nějaký smysl? SE V. 1986, 29-49*) poukazuje na chybné rozhodnutí o rozbití Rakouska-Uherska, protože vedlo k rozbití střední Evropy.

K názoru, že likvidace Rakouska-Uherska nebylo šťastným řešením mne vede otázka, jestli první Československá republika dokázala vytvořit lepší státní zřízení, jež by lépe dovedlo zabezpečit svobodu jednotlivce i společenství. Odpovídám, že nikoliv. (SE V. 1986:46)

Téma nacionalismu komentuje Gerhard Wilflinger (*Wilflinger, G.: Státní národ a kulturní národ. SE VII. 1987, 3-14*). Od středověku tu byla snaha organizovat tento prostor jednotně pomocí dynastických pout. Byla to základní politicko hospodářská nutnost a povedlo se to až Habsburkům. Národ dříve znamenal spíše geografický původ než jazykovou příbuznost.

Velké západoevropské monarchie novověku jsou tedy těmito státoprávními a dynastickými faktory tj. dvorem, byrokracií a armádou, integrovány v jednotné národy a získávají jednotnou řeč, kulturu a dějiny. Stát je tedy založen nikoliv národem existujícím před státem, nýbrž naopak, teprve stát konstituuje nový národ. (SE VII. 1986:7)

Střední Evropa byla v neustálém napětí mezi státem a národem. Vlivem nacionalismu se její jednota nakonec rozpadla a došlo ke vzniku malých států. Důležitý vliv měla také francouzská revoluce, která způsobila vznik občanské společnosti sobě rovných. Moc státu byla mocí jeho lidu, stejně tak války byly vedeny proti němu.

Pojem národa se stále více vzdaloval od liberální ideje evropského společenství svobodných národů. Pojmy „Evropa“ a „národ“ se staly protikladem; státně nacionální egoismy se obracely proti sobě, národní cit vstoupil do služby imperialistické expanzivní politiky uvnitř a mimo Evropu. Nacionalismus odhalil své nenávistné rysy: panslavismus, maďarizace, všeneřectví, panské a otrocké národy, nároky na „svatou německou půdu“ nebo „terra irredenta“, rasové bludy, separatismus, hegemoniální snahy – toto všechno uvozovalo zničení Evropy. (SE VII. 1986:13)

Nacionalismus je základem pozdějších totalitních ideologií a národ je v tomto smyslu protiklad Evropy.

Andreas (*Andreas: České bloudění II. SE IX. 1987, 4-36*) upozorňuje, že vliv nacionalismu se projevoval na české straně ve velké míře. Šlechta byla zrušena a v pozemkové reformě byla zabrána její půda, habsburská bez náhrady, ostatním byla vyplacena třetinová cena. Bylo to prezentováno jako odčinění Bílé hory a způsob jak oslabit Němce. Tyto zábohy německého majetku zároveň posunovaly Československo o krok blíže socialismu.

Pozemková reforma možná přinesla jisté zlepšení sociálního postavení některých obyvatel, avšak prohloubila hned na počátku mezi národy propast. Němci si stěžovali ve Společnosti národů a se zábohem se nikdy nesmířili. Zrušením šlechty byla ještě více odaristokratizována společnost, která byla již v té době na aristokracii chudá a docházelo k duchovní proletarizaci národa. (SE IX. 1987:27)

V návaznosti na přihlášení k tradici Husa byl zbořen mariánský sloup a systematicky byla kácena i boží muka a sochy. Bylo prosazováno heslo „ pryč od Říma“. Protikatolické bouře se mohly přirovnat k novohusitství.

Brzy potom byly v Čechách káceny sochy světců, boží muka i hřbitovní pomníky, a to v některých okresech systematicky. ... Čeští vlastenci a pokrokáři se nespokojili s pleněním vlastní země a tak podnikali „spanilé jízdy“ i na Slovensko a káceli zaostalým Slovákům též jejich sochy a strhávali kříže se stěn. (SE IX. 1987:29)

Rozpad Rakouska a vzestup nacionalismu komentuje J. Vrána i v dalším cyklu příspěvků (*Vrána, J.: Poznámky k dějinám Střední Evropy I. SE IX. 1987, 63-82*). Pozitivní období nastalo během trvání dunajské monarchie, která byla ukončena první světovou válkou.

Ti, kdo dnes uvažují o dějinách střední Evropy, většinou shodně pokládají zánik dunajské monarchie za počátek konce střední Evropy, za tragédii, v jejímž konečném důsledku vstoupila do Evropy východní říše ruská a usadila se zde patrně na velmi dlouho. Je smutné, že tento pustošivý totalismus nejen zajal naše životy, ale otrávil i naše duše, že generace nejlepších Středoevropanů musí po desetiletí vynakládat své nejlepší síly na to, abychom se nějak vyrovnali s důsledky a následky tohoto vlivu. (SE IX. 1987:64)

Důvodem rozpadu monarchie byl vzestup nacionalismu po napoleonských válkách, kdy cesta vedla od humanity přes nacionalitu k bestialitě. Rozpad střední Evropy souvisí s realizací myšlenky jednotného národního státu.

To velké množství jazyků ve střední Evropě přestalo sloužit ke komunikaci a začalo sloužit k oddělení, odlišení, separaci a nenávisti. (SE IX. 1987:65)

Středoevropský význam státu je ovlivněn Hegelovým myšlením, který tvrdil, že národy mohou jediné skrze stát žít dějinně. Teprve ve státě se objeví nesmírná energie národa. Toto myšlení stálo u zrodu tragédie střední Evropy. Řečeno slovy německého teoretika státu Adama Müllera.

Stát není pouhou manufakturou, dvorcem, pojišťovnou nebo merkantilistickou společností, je to vroucí spojení všech fyzických a duchovních potřeb, všeho fyzického a duchovního bohatství, všeho vnitřního i vnějšího života národa v jeden velký, energický, nekonečně pohyblivý a živoucí celek. (SE IX. 1987:67)

Každý národ bez státu zatoužil po vlastním národním státu. Jakou sílu má národní stát podpořený úsilím lidu předvedl již Napoleon. Západní nacionalismus je tedy základem vzniku národního státu. Kromě toho je ve střední Evropě ještě další základ, který je pro ni specifický a doplňoval se s nacionalismem a to je vliv romantismu. V Evropě byla po Napoleonovi na Vídeňském kongresu prosazena idea rovnováhy velmocí, která vycházela ze zásady, že žádný z pěti velkých národů nesmí získat

převahu. I proto odmítali někteří němečtí představitelé ideu národních států a tedy sjednocení Německa.

Jak vysoko stáli tito muži Humboldt, Gentz, Metternich, Castleragh, kteří dokázali na základě hlubokých politických reflexí zřít se svých vlastních původních politických idejí, jako například německého národního státu, jen proto, aby zajistili skutečný mír v Evropě, nad politiky, kteří uzavírali Versailleský mír. (SE IX. 1987:71)

Postupně začala ale převládat romantická iracionalita, Německo šlo ke sjednocení a národy stály proti sobě jako nepřátelé. Obrat nastal roku 1866, kdy vedoucí roli od Rakouska převzalo Prusko a roku 1871 došlo ke sjednocení Německa. Rakousko bylo slabé a navíc odolávalo snahám štvát proti sobě své národy. Roku 1867 došlo k vytvoření dualismu Rakousko-Uhersko a Rakousko bylo tím více vábeno velkoněmeckou myšlenkou, proto následně jednotlivé slovanské národy začínají usilovat také o samostatnost. Slovy Františka Palackého:

Den provolání dualismu, stane se, nutností přírody neodolatelnou, spolu také den narození panslavismu ve formě jeho nejméně žádoucí. (SE IX. 1987:80)

Dunajská monarchie tak nedokázala uhájit myšlenku mnohonárodnostního státu, což vedlo ke vzniku dvou světových válek. Důležitou roli hrálo v 19. století zednářství a zednáři byli i významní politikové Evropy. Bojovali proti velkoněmecké myšlence a přesvědčili o tom i rakouského následníka trůnu Rudolfa, který se přátelil s korunním princem waleským..

Princ Waleský je mě přátelsky nakloněn. Vidáme se často, spojuje nás mnoho společného. Vím jistě, že až jednou vystoupíme na trůny – anglický a rakouský – musí Anglie a Rakousko dojít k plnému porozumění. (SE X. 1988:6)

Přestože lidé kolem waleského prince Eduarda utvořili tajnou koalici proti německému pangermanismu, Rakousko se však sblížení s Německem stejně nevyhnulo. Masaryk se proti pangermánské myšlence postavil již během války a zahájil svou úspěšnou zahraniční kampaň. Pod mylnými záminkami přechodu k humanitě a demokracii tak demontoval Rakousko-Uhersko.

To bylo důležité: rozbití Rakouska, které zcela evidentně mělo ohrozit rovnováhu v Evropě a skutečně pak vytvořilo podmínky pro vznik další světové války, začalo být vykládáno jako něco pozitivního, jako pokrok humanity a demokracie. (SE X. 1988:10)

Masarykovo a Pekařovo pojetí českých dějin

Předešlé téma se také objevuje v modifikacích výkladu našich dějin. Je mu věnována poměrně velká pozornost a zatímco Masarykova koncepce českých dějin, která je založena na rozpadu Rakouska-Uherska, vzniku pásma malých národů, odklonu od katolicismu a vítězství humanismu a pozitivismu, je velmi rozšířena a přijata jako státní ideologie, ozývají se v tomto sborníku hlasy víceméně kritické a je upozorněno na Pekařovo pojetí dějin, jenž se jeví jako alternativa zachování Rakouska-Uherska.

Rudolf Voříšek (*Voříšek, R.: Úpadek a sláva českých dějin. SE V. 1986, 6-28*) se věnuje právě rozdílu mezi těmito dvěma pojetími. Podle něj byl Masaryk typickým odchovancem osvícenství, francouzské revoluce a prosazoval ideály demokracie, humanismu a svobody. Zároveň choval určité křesťanské přesvědčení. Věřil ve vývoj od víry k vědě, od teokracie k demokracii a od náboženství zjeveného k náboženství přirozenému, reformačnímu. První pokus o přirozené náboženství, zejména po mravní stránce, provedl již Jan Hus, čímž připsal velké zásluhy našemu malému národu.

Uvažuje takto, Masaryk viděl, že první nápor proti uznání zjevených náboženských pravd byl učiněn českou reformací, husitstvím. I když to bylo dáno spíše morálně jako v případě Husově /.../, vyvodil si toho Masaryk nauku, že zde poprvé byla

narušena teokratická moc ve jménu demokracie, bohostředný názor ve jménu antropocentrického /člověkostředného/, tedy humanistického. V podstatě to bylo první vítězství vědy nad vírou, přirozeného náboženství nad náboženstvím zjeveným, důvěry v člověka nad vírou v Boha. (SE V. 1986:8)

Náš národ byl po první světové válce sebevědomý a stály za ním západní mocnosti až do podpisu mnichovské dohody.

Poznali jsme, jaké jsou pravé základy toho na čem stojíme politicky a konec konců i duchovně. ... Otřes z podzimu 1938 vedl ke zpytování svědomí a k úvahám o tom, kde je nyní naše místo, co dělat a jak znovu začít. Vedl k přemýšlení o starém tématu, které se zve „česká otázka“ a na kterou bylo tak falešně a zhoubně odpovězeno Masarykem a jeho žáky. (SE V. 1986:9)

Jaký je ale ve skutečnosti smysl českých dějin? Bylo masarykovské nazírání správné? Podle autora jsou české dějiny provázeny tragikou malého národa, jejímiž největšími projevy jsou husitství a první republika.

... české dějiny, více než kterékoliv jiné, mají smysl tragický, a tato tragika se vztahuje na ta období, která v očích masarykovsky myslícího člověka znamenají údobí vrcholné a základní. Tedy na dobu husitství a poválečné období 1918-1938. (SE V. 1986:10)

Český člověk toužil po pravdě, kterou prosazoval tak usilovně, až ztratil smysl vnímat další okolnosti. Stal se na moment světovým, ale zásadním způsobem nahlodil jednotu Západu (Hus). Ve skutečnosti ale bylo blízké duši českého člověka období baroka. Každý musí uznat, že masarykovství bylo slepou uličkou a z tragiky českých dějin je jasné, že pravou cestou je katolictví. Katolictví je jistota, ostatní nejistota.

Nemůžeme jinak, a každý hluboce myslící Čech musí dojít k závěru, že český člověk rodící se prožítí tragiky českých dějin, je člověk katolický. (SE V. 1986:15)

Česká otázka je otázka přežití národa. Pekař napsal, že ústředním motivem českých dějin je a bude vědomí národní, starost, péče a obava o národ, snaha o jeho zabezpečení, posílení a uchování. Sílu českých dějin spatřoval Pekař v křesťanství, autor rozumí křesťanství katolické a dále píše.

Nevyjádřil (Pekař) ovšem tragiku českých dějin, z celého jeho díla můžeme však postřehnout, že věděl o její existenci, věděl, že český národ má na vybranou toliko dvě možnosti: být buď křesťanským národem, postavit své bytí a snažení na zásadách katolického křesťanství, nebo zahynout. (SE V. 1986:18)

Křesťanství totiž hájí slabé a malé před velkými, je však důležité zachovat původní systém hodnot. Posláním českého státu je uchovávat křesťanství. Masaryk měl svou ideologii humanismu, za níž šel a přizpůsoboval minulosti i budoucnost, Pekař naopak jen popisoval minulost.

Pekař neuvažoval o dějinách vůbec /.../ ani nepropagoval určitou ideologii, které chtěl přizpůsobit české dějiny v minulosti i přítomnosti, jako Masaryk, nýbrž mluvil o českých dějinách, o nich a jedině o nich vyslovil svůj názor, že jejich smyslem uchování, zesílení a zvelebení národa. (SE V. 1986:24)

Ideologie mohou vypadat líbivě, ale jak obstojí, když jsou postaveny tvář v tvář konci národa.

Autor s pseudonymem Janus (*Janus: Na okraj dnešní četby světové revoluce od TGM. SE VII. 1987, 15-24*) podává další příspěvek do diskuze na toto téma. První světová válka byla pro Masaryka příležitostí, jak rozbít Rakousko-Uhersko a vytvořit pásmo malých národů. Tuto vizi schvalovali zejména ti, kdo si přáli omezit moc Rakouska, zejména tedy Francie a Rusko.

Briand má svou dobrou francouzskou hlavu a postřehl jádro věci ihned. A hlavně – přijal náš plán a slíbil jej provádět.... Týž plán Masaryk důrazně prosazoval za svého působení v USA i v Rusku. (SE VII. 1986:16)

Rakousko bylo hrází proti Rusku, Balkánu i Německu. Rakousko chtělo ustoupit a utvořit federaci malých států, to ale TGM odmítal a vydal deklaraci nezávislosti, která byla podepřena postojem prezidenta Wilsona.

V deklaraci jsem odmítl Karlův pozdní pokus o rakouskou lžifederaci a načrtl hlavní zásady, které zatímní vláda klade v základy nového státu. (SE VII. 1986:18)

Po šesti letech TGM částečně přehodnocuje svou koncepci a uvažuje o sblížení malých národů.

Bylo by přirozené, kdyby se malí národové sblížovali a snad i spojili; vždycky se však takové spojení nevyrovná jednodloti a centralisovanosti sousedních národů velkých. (SE VII. 1986:19)

Je otázkou, jestli vytvoření malých národů bylo šťastné řešení i v souvislosti s prohlášením B. Šmerala v roce 1913.

Pro Čechy jako národ i jako zem, byla by to však možnost (samostatnost) nejhorská. Byli bychom osamostatněni jen přechodně, jako dnes Albánie, abychom zachováni byli jakožto kořist pro vítěze budoucnosti, jakožto bojiště pro příští měření soupeřících sil. (SE VII. 1986:20)

Masarykova koncepce je tímto příspěvkem tvrdě kritizována a Masarykovi je připsána vina za rozbití Rakouska-Uherska.

Další autor s pseudonymem Andreas (*Andreas: České bloudění. SE VIII. 1987, 4-21*) taktéž hodnotí negativně úlohu Masaryka a zajímá se zejména o jeho roli při rozbití Rakouska-Uherska, které vidí jako chybu. V této souvislosti nehodnotí pozitivně autor ani Masarykovo protikatolictví, antiněmectví a antirakouství. Rozbití Rakouska, odklon od Říma a příklon k Rusku byly základní momenty, kterým vdčíme za současnou situaci.

Dnes, po šedesáti pěti letech, je v Rusy zabraném prostoru Rakouska záporné hodnocení těchto událostí, jakož i požadavek obnovení původního stavu trestné, zejména v Československu. (SE VIII. 1987:4)

Masaryk zastával některé názory, které mohou být v dnešním pohledu diskutabilní. Byl nacionalista, který odmítal Německo a Rakousko, vrchol českých dějin viděl v husitství a reformaci.

Z hlediska kritiky rozbití Rakouska a kritiky Masarykem položených základů republiky jeví se v jeho postojích některá typická rozhodující „PRO“, jako nacionalismus, progresivismus, jakožto i křesťanství, a některá charakteristická „ANTI“, jako protikatolictví, antiněmectví a antirakouství. (SE VIII. 1987:6)

Masaryk věřil v pokrok, světovou revoluci s počátkem v revoluci francouzské, kdy se transformují staré monarchie na nové státy a jedná se podle něj o vítězství člověka jako takového. Jeho humanismus měl základy v křesťanském přesvědčení, zároveň se ale stavěl silně protikatolicky. Odmítal spjatost české a německé kultury a stavěl Čechy do protiněmeckého tábora.

Masaryk viděl v Němcích jen odvěké utlačovatele, dobyvatele a imperialisty, zatímco Angličany považoval za humánní, mírumilovný a neagresivní národ, přestože si podmanili půl světa. (SE VIII. 1987:16)

Rakousko zprvu neodmítal úplně, požadoval federalizaci, potom byl ale pro samostatný stát s německou menšinou, které ale federalizaci upřel.

A přestože též základy, které dal republice byly chybné a mnohé části jeho ideologie působily záporně, nelze Masarykovi přes mnohé jeho klady, přiznat v historii

českého i slovenského národa úlohu převážně kladnou. Relativně ke svým následníkům zůstává však nadále osobností pozitivní, neboť jeho místo zasedli zločinci. (SE VIII. 1987:20)

O první světové válce nemůžeme uvažovat jako o boji za demokracii a osvobození národů. Anglie a Francie se svými koloniemi jsou toho důkazem.

V žádném případě nebyla první světová válka bojem za osvobození národů, neboť Německo na rozdíl od Ruska a Anglie neovládalo jiné národy v Evropě (krom menší části Poláků), ba ani nesjednocovalo všechny Němce, nemělo zdaleka tolik kolonií jako Anglie, Francie či Rusko a útlak slovanských národů v Rakousku-Uhersku nelze srovnávat s útlakem národů v Rusku a Irů v Anglii. (SE IX. 1987:6)

Masaryk byl prezidentem, který uplatňoval svou autoritu ve vládní politice. Měl své sympatizující politiky a jejich politika se označovala jako hradní. Vybral svého nástupce Beneše, kvůli kterému musela být udělena výjimka z ústavy, aby mohl být zvolen kandidát starší 35 let a Masaryk jej všude prosazoval.

Je jediný, kdo by mohl vést věci v mých intencích. (SE XI. 1988:26)

Hrad ovlivňoval především zahraniční politiku a obranu. Vznikla pokroková fronta, která čelila katolické tradici a zakládala se na volné myšlence.

Pokroková fronta sdružila vedle čs. obce legionářské Volnou myšlenku /tj. veřejnou tribunu tajných svobodných zednářů/ čs. obec učitelskou, Sdružení pokrokové demokracie, Ženskou národní radu a další organizace do Svazu národního osvobození, jehož programový základ tvořila Masarykova Washingtonská deklarace a který se pokusil zvrátit vývoj. (SE XI. 1988:28)

Beneš byl na rozdíl od Masaryka ateista, volnomyšlenkář a měl sklony k socialismu. Největšími a nejproblematičtějšími kroky Beneše byl odsun sudetských Němců a orientace na komunistické Rusko. Kromě toho postoupil Hitlerovi Sudety. Obhajoval Stalina a spojenectví se Sovětským svazem, čímž předurčil příslušnost zemí střední Evropy k Asii. Chtěl se pomstít západním mocnostem za zradu a zadělal svému lidu na mnohem větší utrpení.

Beneš úporně zavíral oči před celou historií krvavého teroru bolševismu, před jeho imperialismem, nechtěl uvážit ani nedávnou agresi Ruska vůči Finsku, Estonsku, Lotyšsku, Litvě a Polsku ani to, že SSSR smluvně a diplomaticky uznal Slovenský stát, nebral v úvahu genocidií politiku SSSR vůči národům ve vlastním státě. Jen aby udržel svůj sen osobní msty, lhal sobě i jiným, když prohlašoval SSSR za zachránce demokracie. (SE XI. 1988:38)

Sovětská nadvláda byla zdrcující, Češi však zavedli tužší komunismus než Rusové, byla provedena důsledná kolektivizace a církve byla potlačena jako nikde jinde.

Moravius (*Moravius: České sny. SE X. 1988, 24-50*) naopak mírní kritiku Masaryka a neviní ho rozbitím Rakouska-Uherska. Zároveň ale neoslavuje rakouský katolicismus. Naopak klade Masarykovi za vinu, že prosadil špatného nástupce.

Diskuze o tom, že Masarykova cesta byla špatná a s Rakouskem nám bylo nejlépe nebo zase naopak, je scestná. Není žádný zlatý věk a vše má své pro a proti. Andreasovo nekritické přijímání Němců proto není na místě. Je třeba mít na paměti, že Němci jakkoliv jsou pracovití a disciplinovaní, byli vždy spíše zprostředkovateli evropské kultury, než jejími tvůrci. Z toho plyne jejich touha se vyrovnat za každou cenu a mají tak sklony k prosazování krajních řešení, čehož je nacismus i marxismus jasným důkazem.

Na jednom se ale můžeme shodnout všichni: že jejich hlavní starostí nikdy nebylo, není a nebude pečovat o náš prospěch a že příliš úzká spojenectví v jednom státě se nám už jednou nevyplatila. ...k tomu, že dnes Rusové stojí na Šumavě a na Labi, ale i k tomu,

že oni sami ztratili během pouhých třiceti let vedle miliónů odsunutých i jednu třetinu ze svého území: to co jejich předkové postupně civilizovali a budovali více než půl tisíciletí. (SE X. 1988:28)

Během vzestupu nacionalismu se pozice Čechů a Němců natolik vzdálily, že již nebylo společné soužití možné. Rozpad monarchie nebyl způsoben Masarykem, ale válkou, kterou Rakousko začalo. Masaryk pouze rozpoznal, kam situace směřuje a podnikal kroky, aby Češi dospěli k nejlepšímu možnému řešení.

Nu a tato válka byla také skutečnou a poslední příčinou jeho (Rakouska-Uherska) rozpadu, a ne chudý a neznámý profesor z Čech, o kterých tenkrát nikdo nic kloudného nevěděl. (SE X. 1988:34)

Také katolictví v Masarykově době není vhodné si idealizovat.

V každém případě nemá nejmenší význam si dělat iluze o duchovní a mravní úrovni katolicismu druhé poloviny minulého století a je jenom matoucí, když se jej někdo pokouší srovnat s dnešním katolictvím po Druhém vatikánském koncilu. (SE X. 1988:28)

Masaryk určitě nebyl světový myslitel, ale u něj je potřeba spíše hodnotit prezidentské období. Problematické je jistě obhajování čechoslovákismu proti separatistovi Hlinkovi a další spornou událostí může být odsouzení generála Gajdy za přípravu fašistického puče. Hlavní Masarykovou chybou byla bezvýhradná podpora Beneše, který byl faktickým hrobařem Československa.

Tím omylem, jak každý tuší, byla Masarykova bezmezná důvěra v Beneše a jednoznačné prosazování jeho osoby, které šlo, jak víme, tak daleko, že kvůli tomu byla snížena i věková hranice na prezidentského kandidáta na 35 let. (SE X. 1988:43)

Na Masarykovu obhajobu se staví i Vojtěch Kořán (*Kořán, V.: Zbyněk Hejda vs. Andreas. SE X. 1988, 51-55*), který píše, že Masaryk nebyl jediným ani nejdůležitějším hrobařem monarchie. Nejdůležitější podíly na rozpadu měla zejména uherská politika, všenešmecká myšlenka a obecný vliv nacionalismu.

Myslím, že bezpečně naryšované správné linie, vytýčené lidskými státněpolitickými výtvy, od níž bychom se prostě odchýlili tu nebylo. (SE X. 1988:53)

Alternativní důvody rozbití Rakouska, které nepřeceňují vliv Masaryka, přináší Francois Fejtö (*Fejtö, F.: Nenapravitelná chyba: zničení Rakouska-Uherska. SE XII. 1989, 20-29*). Po válce vznikly nové státy na základě národnostního principu. Anglie a Francie se z jedné strany obávala, že se Rakousko připojí k Německu a byla pro jeho rozbití a z druhé strany by ho podpořila, kdyby postavilo hráz jak Německu, tak Rusku.

Ostatně víme, že jistá část francouzských expertů uvažovala nejen o zachování, ale dokonce o posílení Rakouska-Uherska po válce, aby vytvořila přehradu německému militarismu. (SE XII. 1989:25)

Dalšími ideologickými důvody pro rozbití byl antiklerikalismus bezkonfesijní Francie a reformační Anglie. Bylo nutné dokončit republikanizaci a pokračovat ve francouzské cestě, což bylo prosazováno svobodnými zednáři.

Skutečností je – poněkud podceňovanou -, že rok před oficiálním uznáním práva českého a slovenského národa na spojení v jednom nezávislém československém státě, mezinárodní kongres svobodných zednářů spojeneckých zemí toto právo uznal. (SE XII. 1989:26)

Svůj komentář k Masarykově koncepci přidává i J. Vrána (*Vrána, J.: Poznámky k dějinám Střední Evropy V. SE XIII. 1989, 3-25*). Píše, že zvláště tragický osud stihnul po rozbití Rakouska-Uherska samotné Uhry. Jejich zem byla okleštěna, za což mohou zejména českoslovenští a rumunští politikové. Mimo Uhry zůstalo asi 3.5 milionu

Maďarů. Rumunsko si připojilo Sedmihradsko, kde bylo sice nejvíce Rumunů, ale ekonomicky a kulturně to bylo území spíše německé, maďarské a židovské. Masarykův čin nebyl výhodnější pro střední Evropu, ale pouze pro český stát, jak píše Patočka:

Pak ovšem nemělo smysl rozbít Rakousko, protože Masarykův čin nebyl fakticky na vyšší úrovni a nepřinesl žádnou novou možnost, nový prostor pro střední Evropu, pouze pro český národ. (SE XIII. 1989:11)

Masarykovi pokračovatelé nebyli schopni vytvořit demokratický národní stát tak, aby v něm chtěly žít i jeho menšiny. Střední Evropa tak na svůj politický projekt stále čeká a je potřeba se vrátit zejména duchovně do Evropy, protože sovětský komunismus se s jakýmkoliv projektem zcela vylučuje.

Sovětské impérium je součástí Evropy pouze mocensko-geograficky, do Evropy sahá jeho moc, ve střední Evropě má svá vojska, tajnou policii a jiné odborníky, a západní Evropu vojensky ohrožuje, nic víc. Jediné, co by měl udělat, je z Evropy odejít a umožnit národům střední a východní Evropy, aby si o svém dalším osudu rozhodovaly samy. (SE XIII. 1989:15)

Součástí uspořádání Střední Evropy musí být německá otázka. Vztahy Čechů a Němců jsou přirozené a mají dlouhou tradici narušenou až nacionalismem. I přesto se ale např. Palackého koncepce hlásily k Rakousku v obavě před Ruskem.

Kdyby státu rakouského nebylo již od dávna, musili bychom v interesu Evropy, ba humanity samé, přičinili se nejdříve, aby se vytvořil; pomyslete si říši rakouskou rozdělenou na množství republik a republiček – jaký to milý základ k univerzální ruské monarchii. (SE XIII. 1989:17)

Otázka hranic a menšiny

Dalším velkým tématem a jádrem sporů mezi státy střední Evropy byly společné hranice a s tím související etnické menšiny, které se nejednou ocitly uvnitř jiného státu. Hranice nebyly vytyčovány jednotně a v mnohonárodnostní střední Evropě, kde jsou jednotlivá etnika mezi sebou promíšena, to představovalo obrovský problém, který trvá dodnes. Terčem kritiky se stává metoda, rozdělení států, při níž se kombinovalo respektování historických hranic i hranic etnických, což se dělo vždy tak, aby to vyhovovalo vítězům první světové války, přičemž málokoho trápilo, že některé konstrukce jsou uměle vytvořené a mají pouze politicko hospodářský cíl.

Andreas (*Andreas: České bloudění II. SE IX. 1987, 4-36*) poukazuje na problém společných hranic a početných menšin při dělení Rakouska-Uherska. Samotný způsob rozdělení Rakouska je podle něj také velmi diskutabilní z hlediska demokracie a práva na sebeurčení národů. V Čechách se uplatnil princip historických hranic bez ohledu na to, že pohraničí a velká města byla převážně německá. Slovensko bylo historicky vždy součástí Uher, ale Masaryk vytvořil nový československý národ a hranice byly ospravedlněny hospodářskou nutností.

Jestliže měli Češi historické právo na Sudety, pak v daleko větší míře měli historické právo Maďaři na Slovensko. ...“Bylo nám řečeno, že Slovensko si můžeme zabrat, jak chceme veliké. Bylo nám raděno, abychom se přitlačili k Dunaji.“ (SE IX. 1987:15)

Když Polsko bojovalo s bolševiky, vynutili jsme si na něm Těšínsko. Nový národ byl stejně mnohonárodnostní jako předtím Rakousko.

Těmito operacemi byl vytvořen stát, který zdědil z Rakouska-Uherska 13,5 miliónu obyvatel a který se skládal v roce 1920 tedy po některých změnách národností s ohledem na republiku ze 43,4% Čechů, 26% Němců, 17% Slováků, 5,2% Maďarů, 4,4% Rusínů a 2,2% Židů. (SE IX. 1987:15)

Byla vytvořena nová osa západ-východ namísto severojižních spojení. Přesto jsme byli označeni jako národní stát.

Ústředním paradoxem našeho státu bylo, že byl oficiálně vyhlášen za stát národní, a měl centralistický charakter, zatímco ve skutečnosti byl stát v plné míře mnohonárodnostním a bez jakékoliv federalizace a autonomie. (SE IX. 1987:16)

Maďarsko bylo také okleštěno a Československo, Jugoslávie a Rumunsko zabránili Habsburkům usednout na maďarském trůně. Po druhé světové válce celý prostor c.k. monarchie mimo Rakouska ovládli Rusové. Problematické bylo také připojení Slovenska, kde nebyl umožněn plebiscit a opozice byla perzekuována v koncentračních táborech.

Pro mesiášské poslání pokroku nastolili Češi na Slovensku vojenskou diktaturu, v některých okresech stanné právo, zmocněnec Šrobár nastolil cenzuru a jako protektor potlačoval slovenský nacionalismus, maďarství a vliv katolicismu. Tehdy byly také prvně v dějinách našich zemí zřizovány koncentrační tábory a naplňovány politickými odpůrci (dle Peroutky). (SE IX. 1987:25)

Podkarpatská Rus byla připojena na základě plebiscitu exulantů v USA, kteří jej ale podmínili federativním uspořádáním. Až do roku 1922 tam byl vyhlášen výjimečný stav, jehož zdůvodnění znělo:

Na Podkarpatské Rusi máme úkol civilizační, to je důležitější než autonomie. (SE IX. 1987:25)

Společným hranicím států střední Evropy se věnuje také J. Vrána (*Vrána, J.: Poznámky k dějinám Střední Evropy III. SE XI. 1988, 3-25*). Podle něj bylo vytvoření nových národních států po první světové válce velmi problematické. Vítězové války se uchýlovali k dělení tak, aby poražené státy byly obklíčeny nebo mezi ně byly vraženy klíny a koridory bez ohledu na historické nebo etnické hranice. Například v horním Slezsku se plebiscitem chtěli obyvatelé připojit k Německu, ale byli zahrnuti do Polska.

Ukázalo se, že středoevropské obyvatelstvo ještě zdaleka nedozrálo k nějakému lidsky slušnému a spravedlivému autonomnímu řešení národnostní otázky a že vznik národních států v tomto ohledu k ničemu nepřispěl. Spíše naopak, protože se řídil z valné části hospodářskými hledisky a etnické problémy mnohdy ještě vyostřil. (SE XI. 1988:5)

Ve stanovování hranic tak měla navrch spíše hospodářská logika vítězů. Východní i západní hranice se staly předmětem sporu a válečnou zónou. V Polsku žilo 19 milionů Poláků a 8 milionů menšin.

V roce 1939 padl za oběť (polský stát) dvěma největším masovým vrahům v dějinách, Hitlerovi a Stalinovi a od té doby již nikdy úplnou státní suverenitu nezískal... (SE XI. 1988:6)

Slováci nebyli nikdy politickým národem, jejich národ měl pouze lidovou formu, která se začala probouzet s národním obrozením.

Slováci tedy vždy patřili ke království uherskému, k Svatoštěpánské koruně, a neměli proto žádné specifické dějinné vědomí, žádné vlastní svébytné historické tradice... (SE XI. 1988:10)

Uherský a český národ měly podobný vývoj. Nejvyšším zdrojem moci byla koruna, která sdružovala český národ. Koruna byla svatováclavská a všichni ostatní panovníci byli pouze zástupci patrona Václava. Jednalo se o politický národ spojený se státem. Od dob Karla IV. patřily pod českou korunu i další země. Od 15. do 17. století byla česká a uherská koruna spojeny osobou panovníka. V Uhrách nikdy nebyl absolutismus, protože tam fungovala ústava, která kromě panovníka přiznávala moc i sněmu. V Uhrách se nikdy šlechta nestala dvorskou, jako v Čechách po Bílé hoře.

Hlavní oporou a nositelem uherské ústavy byla skutečná šlechta, jen ona tvořila politický národ uherský, natio Hungarica. (SE XI. 1988:16)

Centralizační snahy Josefa II se v Uhrách neprosadily a tamní šlechtici odolávali pasivní rezistencí až nakonec dosáhly přijetí dualismu. Velkým dílem způsobila pád dunajské monarchie maďarizace Uher, která probíhala již od roku 1867.

Většina politických představitelů uherského státu propadla zhoubné ideji maďarského národního státu a politických z r. 1867 buď hodlala zneužít ve jménu této ideje, nebo se jich zbavit a uvolnit si ještě více ruce. (SE XII. 1988:38)

Slováci hledali jinou alternativu pro svou budoucnost. Spojení Čechů a Slováků vzniklo spíše spontánně a Československo mělo hrát roli četníka ve střední Evropě.

Vždyť přece tvůrcové našeho nového státu by se chovali jinak, kdyby nebylo těch neblahých představ o vojensky a ekonomicky maximálně vybaveném státě, který bude schopen plnit antigermánské úkoly a být vůbec hlavním garantem Versailleského uspořádání ve střední Evropě. (SE XII. 1989:9)

Zakládajícím dokumentem byla Pittsburská dohoda z roku 1918, která slibovala Slovákům vlastní správu, vešla na Slovensku ve známost až po roce a vzbudila protesty katolických kruhů. Nikdy totiž nedošlo jejího úplného naplnění.

V této dohodě se praví: uznáváme politický program usilující o spojení Čechů a Slováků v jednom samostatném státě, který se skládá z českých zemí a Slovenska. Slovensko bude mít vlastní správu, parlament a soudy. (SE XII. 1989:10)

Spolupráce tedy nebyla demokraticky připravena a Slovákům byla spíše vnucena. Na Slovensku byla zavedena forma vojenské diktatury, která měla pomoci čs. oddílů udržovat pořádek a hájit novou politickou realitu. To bylo zapotřebí jednak kvůli maďarské Republice rad a také kvůli početným německým a maďarským menšinám na Slovensku – Bratislava byla ze 42% německá a ze 40% maďarská.

Mimořádná opatření, vztahující se na Slovensko, neměla totiž jen protimaďarský smysl, nýbrž měla sloužit i jako nástroj ovládnutí Slováků. (SE XII. 1989:12)

Čechům šlo v tomto případě o vytvoření centrálního národního státu, což se ale na Slovensku setkalo s odporem. Československo mělo utnout pangermánské imperiální choutky a v tom důsledku mu mělo být přiznáno rozsáhlé území. Rizikem byly ale menšiny, které měly být počestěny nebo v případě nutnosti vysídleny, jak uváděly některé dobové úvahy.

...ale tvrdá čechizace by vedla k postupnému zanikání // jednotlivých německých území. Jestli by proces ten nepokračoval dosti rychle, přikročíme k vysídlování německého elementu, pokud by ohrožoval naši státní bezpečnost. (SE XII. 1989:18)

Je tedy vidět, že český nacionalismus byl stejně odporný jako ten německý. Palacký předpokládal federaci na základě přirozeného práva, tedy etnických hranic. Češi však začali přicházet se samostatností a historickými hranicemi, což se povedlo po válce prosadit přes nesouhlas sudetských Němců. O demokratických principech tedy nelze hovořit.

Faktem tedy zůstalo, že čeští Němci od samého počátku nechtěli být v českém národním státě, že po celou jeho dobu měli odepřeno právo na sebeurčení, že byli různými způsoby diskriminováni a že jim nikdy nebyla poskytnuta plná práva menšiny, nadto menšiny velké a významné kulturně i hospodářsky. (SE XIII. 1989:23)

Posledním strašným řešením českoněmeckých vztahů byl odsun sudetských Němců, do budoucna je tedy třeba počítat s potřebou vyrovnání. Diskutabilní situace vznikla také připojením Těšínska, které bylo přislíbeno Polskem v nouzi a Československo si tak přisvojilo významné průmyslové území. S tímto faktem se Poláci nikdy vnitřně nesmířili.

Polská vláda podepsala formální závazek, který musí být splněn. Působí mi nepřekonatelnou bolest, že jsem dal svůj podpis na dokument, jímž má být odtržena tak zasloužilá, hodnotná a drahá část našeho národa...Polská vláda...nebude schopna přesvědčit polský národ, že byl dán průchod právu. Národní vědomí je silnější a trvalejší než vlády. (SE X. 1988:19)

To byl jeden z prvků nedůvěry mezi těmito státy, ve které vkládali spojenci naději jakožto hráz proti Rusku i Německu. Polsko se snažilo zabezpečit své východní i západní hranice, k čemuž mu Československo moc nepomáhalo, naopak se stalo oporou sovětského režimu.

Střední Evropa jako duchovní fenomén

Mnoho autorů popisují střední Evropu především jako duchovní fenomén, který definují různými způsoby.

Jedno vymezení je obsaženo v článku Václava Havla (*Havel, V.: Hovězí porážka. SE I. 1984, 97-101*), který jej popisuje následovně.

...strukturované ohnisko evropského dění, tradičně první bojiště i první oběť evropských ha posléze i světových zápasů, křížovatka evropských myšlenek i armád, nevyhnutelný terč geopolitických zájmů i moderních zbraní, na jehož ploše je vždy naléhavěji a dřív cítit povaha nadcházejících nebezpečí. Je to velký rezervoár rozporů i svérázné semeníště z nich vystřelujících idejí, často bizarních, jinde těžko srozumitelných a přitom mnohdy překvapivě jasnozřivých. (SE I. 1984:98)

Definici střední Evropy přináší ve svém článku i T. G. Ash (*Ash, T. G.: Existuje střední Evropa? SE VI. 1985, 4-33*), přičemž se odkazuje na názory Adama Michnika, u nějž se přímo pojem střední Evropy nevyskytuje a neobjevuje se ani v polském samizdatu. Hovoří o něm ale nepřímou, když říká, že pochopit tyto dějiny je spletitá a náročná cesta.

Je to jistě nekonečný a bázeň vzbuzující les, území, kde se lidé, kultury a jazyky fantasticky prolínají, kde má každé místo několik jmen a lidé mění občanství stejně často jako boty, zakletý les plný kouzelníků a čarodějnic, který má ale nad vstupem nápis: „Kdo vstupuješ, zanech vší naděje, že ještě někdy pro stromy uvidíš les“. (SE VI. 1986:12)

Střední Evropa tedy není určitá oblast, která by se dala vyhledat na mapě, je to především království ducha.

Tématu středoevropské kultury a civilizace se věnuje Václav Bělohradský (*Bělohradský, V.: Útěk k uniformě a pád pořádku - Švejk jako součást středoevropské literatury. SE I. 1984, 62-80*), který definuje středoevropskou civilizaci na příkladu Švejka. Švejk je postava z lidu, která stojí v protikladu k panským vrstvám a je představitelem nezničitelného češství. Zároveň je velice moderní, pokrokový, spřízněný s evropskou avantgardou a vzpomíná Voskovcovu reminiscenci na setkání se Švejkem.

Švejk je mu součástí evropského smíchu nad předpotopním světem oficiálů, obrozených a probuzených vlastenců a jiných žvanivců. Švejk moderní svatý Jiří, hrdina ságy triumfu jedné hlavy nad hydrou Vrchnosti, Režimu, Systému – Rozum přestrojený za Slabomyšlnost v boji proti Absurdnu, vydávající se za Moudrost a Důstojnost – smysl Nesmyslu proti nesmyslu Smyslu, to všechno je prapodstata klaunství, atomická energie srandy. (SE I. 1984:62)

Švejk stojí nad rakouskými úřady, ale i nad nacionalismem, protože osvětluje spřízněnost národů. Zároveň je však dalek české barokní lidovosti, která je morální

zatímco Švejk je amorální. Světovost Švejka pramení ze středoevropské civilizační příslušnosti. Zároveň ale Švejk kritizuje její politickou jednotu. Proslulost české literatury pramení z její středoevropskosti.

Středoevropská civilizace může být definována jako „ultralegalistická“ v tom smyslu, že funkcionáři, zákon, aparát, centrální systém měř a vah, uniformy, razítka a úřadovny, státní platy a kariéry jsou tím jediným univerzálním elementem, kolem něhož a skrze který vzniká středoevropská jednota a její zvláštní ethos. (SE I. 1984:64)

Tento systém, ale nemůže nalézt legitimitu u všech národů, protože zdroje legitimacy jsou osobní a nadosobní systém je nemůže vytvořit. Život sám o sobě si nemůže obléci uniformu a středoevropský smysl tkví ve všem, co vyvěrá pod zákonem.

Středoevropská kultura je reflexí nad absurdností obléci do uniformy nepořádnou energii života, odmyslet navždy od noční stránky života, od toho, co je jiné než zákon, od neměřitelného. (SE I. 1984:65)

Odtud pramení pochopení groteskna a absurdity uniformity, které se postupně objevilo po celém světě. Dokonalý pořádek umožňuje páchat obrovské zločiny systému, je to smrt života a měsíční krajina. Ve středoevropské literatuře často umírá vážený kontrolor v podezřelé hospodě na periferii po setkání s cikánskou dívkou a její iracionalitou. Základní schéma středoevropského příběhu a filosofie, které lze definovat jako vypadnutí z rekvizit rozumu a dějin má tři klíčová témata. Iluzorní útěk k uniformě, cizost vědy životu a vnitřní nedokončenost příběhů i filosofie.

Uniforma vystupuje ve středoevropské kultuře jako symbol hledání své vlastní nutnosti mezi bytostmi a věcmi jen nahodilými, stavby pořádku, který by byl neproniknutelný vůči měnlivé zkušenosti, plynutí života: uniforma je symbolickým vyústěním evropského pojetí pravdy jako neosobnosti, jako odmyšlení od života. (SE I. 1984:74)

Druhým klíčovým tématem středoevropské literatury a filosofie je grotesknost pokusu o převedení subjektivního smyslu života do nějakého vědeckého jazyka jednoznačně definovatelného. (SE I. 1984:74)

Neukončenost příběhů a filosofii je přímým důsledkem kritiky evropské metafyziky tj. každé definitivní hierarchie hodnot a jsoucen. ... Všechna důležitá díla středoevropské kultury jsou vnitřně nedokončená, bez možnosti vyvrcholit v nějakém finále. (SE I. 1984:80)

Středoevropské civilizaci se věnuje další autor, který přímo polemizuje s Bělohradským. Josef Špetko (*Špetko, J.: Stredoeurópská civilizaci. SE I. 1984, 81-85*) označuje Bělohradského vymezení středoevropské civilizace jako přílišné zjednodušení. Chybí zde zejména bližší vymezení středoevropského prostoru, kde by bylo možné navázat na práce Haleckého. Bělohradský ve svém díle mluví spíše o Haleckého středo-západní části střední Evropy, kde jsou patrná témata jako uniformita, věda a nedokončenost. Ve středo-východní části se u slovenských a maďarských autorů setkáváme naopak s mírnějším postojem vůči Vídni.

Zdá sa, že v tomto „východo-stredoeurópskom postoji bolo viac virility /i anarchie/, plebejskosti /ale aj opravdivej ľudskosti/. (SE I. 1984:82)

Dalším zjednodušením podle autora je, že se Bělohradský zaměřil pouze na středoevropskou literaturu a nezkoumal další aspekty kulturního života. Problém je také časové omezení na období kolem první světové války, přestože zrod středoevropské civilizace můžeme sledovat již od vlivů německého idealismu a herderovských myšlenek. Dále je z Bělohradského textu cítit, že se jeho pojetí střední Evropy kryje s habsburskou monarchií, i když tento prostor má své dějiny, které této monarchii předcházely a následovaly.

Naopak, k vážnejším pokusom o stredoeurópsku civilizáciu alebo kulturu prichádza podľa našej myšlienky presne v tom okamžiku, keď sa rozpadá monarchia ako politický útvar, ktorý zahrňoval najväčšiu časť strednej Európy. (SE I. 1984:84)

A ak aj zhodne s Haleckým konštatujeme, že stredoeurópský priestor netvorí jednotu, predsa sú tu dve „zemepisné“ danosti, ktoré vytvárajú určité švíky na tomto pestrom poli: máme na mysli Dunaj a Karpaty. (SE I. 1984:85)

Jugoslávsky autor Krešimir Pijačko (*Pijačko, K.: Polibky i facky pro dlouho spící krasavici. SE VIII. 1987, 26-33*) se pokouší o svou definici střední Evropy a zamýšlí se nad složitou politickou situací. Střední Evropu hodnotí především jako kulturní fenomén. Je střední Evropa Mitteleuropa, c.k. monarchie nebo má svou specifickou kulturní identitu? V současné době se začínají navazovat vztahy mezi bloky jako je spojení Vídeň a Budapešť. Kundera a Konrád nastartovali diskuzi a nyní se buditelem fenoménem střední Evropy zabývají evropské intelektuální elity. Renesance této myšlenky je hledání narušené identity. Zatímco Kundera ji vidí jako součást Západu, Michnik počítá do jejího dědictví i ruskou literaturu. Z hlediska kultury je však s tímto fenoménem nutné počítat.

Všímá-li si západní Evropa střední Evropy, neznamená to, že jí rozumí. Ale to je jenom část případné stredoevropské tragédie. Nerozumí jí totiž ani Amerika, ale ani Rusko. Takto nedefinována, jak je jí už souzeno, může být střední Evropa politickou představou, zatíženou protichůdnými konotacemi, které dominují ve vysvětleních s politickým nábojem, ale jako obsah vědomí a kulturologický fenomén zasluhuje, aby se o ní uvažovalo. (SE VIII. 1987:30)

Tragika malého národa

Být malým národem ve střední Evropě je úděl, který sebou přináší určitou danost, která se může jevit jako tragická.

K tomuto tématu je nutné opět uvést text Rudolfa Voříška (*Voříšek, R.: Úpadek a sláva českých dějin. SE V. 1986, 6-28*), podle kterého jsou české dějiny provázeny tragikou malého národa, jejímiž největšími projevy jsou husitství a první republika.

...české dějiny, více než kterékoliv jiné, mají smysl tragický, a tato tragika se vztahuje na ta období, která v očích masarykovsky myslícího člověka znamenají období vrcholné a základní. Tedy na dobu husitství a poválečné období 1918-1938. (SE V. 1986:10)

Ve vztahu k mnichovským událostem, musí každý uznat, že masarykovství bylo slepou uličkou a z tragiky českých dějin je jasné, že pravou cestou je katolictví. Katolictví je jistota, ostatní nejistota.

Nemůžeme jinak, a každý hluboce myslící Čech musí dojít k závěru, že český člověk rodící se prožítí tragiky českých dějin, je člověk katolický. (SE V. 1986:15)

Česká otázka je otázka přežití národa. Pekař napsal, že ústředním motivem českých dějin je a bude vědomí národní, starost, péče a obava o národ, snaha o jeho zabezpečení, posílení a uchování. Sílu českých dějin spatřoval Pekař v křesťanství, autor rozumí křesťanství katolické a dále píše.

Nevyjádril (Pekař) ovšem tragiku českých dějin, z celého jeho díla můžeme však postřehnout, že věděl o její existenci, věděl, že český národ má na vybranou toliko dvě možnosti: být buď křesťanským národem, postavit své bytí a snažení na zásadách katolického křesťanství, nebo zahynout. (SE V. 1986:18)

Josef Hradec (*Hradec, J.: Hodnota jednoho svědectví. SE I. 1984, 3-26*) uvádí, že podle Kundery se národy likvidují tak, že se jim vezme paměť. Zničí se jim jejich knihy,

vzdělanost a historie a pak se jim napíší knihy nové. Josef Hradec poznamenává, že pokud má národ integrální paměť a ne selektivní, tak to na jeho likvidaci nestačí.

...umělý chrup zůstane umělým chrupem, protéza protézou. (SE I. 1984:6)

Kundera také píše, že konec národa je docela konkrétní možnost našeho budoucího vývoje a Hradec dodává, že je to velmi pravděpodobné, pokud budeme v osudových chvílích zavírat oči, jako jsme to dělali doposud.

Nechceme-li jako národ nejen přežívat /i když přežití čistě ve smyslu ochrany a záchrany čistě přirozených hodnot bude stát ještě mnoho sil/ ale žít /to znamená, že po sobě budeme chtít zanechat něco jiného než integrální spoušť/, k tomu je potřeba i mnohem hlubšího pohledu na naši národní minulost a poté přehodnocení našich národních hodnot, případně rozchod se vším, co se jako hodnota tvářilo nebo co na hodnotách ideologicky parazitovalo. (SE I. 1984:7)

Christian Jelen a Leopold Unger (*Jelen, Ch., Unger, L.: Stalin měl pravdu: Polsko nelze posvětit. SE IV. 1985, 86-99*) popisují ve svém článku možnosti odporu malého národa vůči totalitní moci. Ve všech zemích střední Evropy se podle autorů podařilo režimům oddělit společnost od jeho odpůrců, jedinou výjimkou bylo Polsko.

V červnu minulého roku vydala oficiálně neexistující opozice výzvu k bojkotu voleb. Bojkot byl natolik masivní a zjevný, že režim, aby se úplně nezesměšnil, musil přiznat, že se voleb nezúčastnilo 25% voličů. Komunistický režim musel poprvé otevřeně přiznat, že přinejmenším čtvrtina voličů se k němu staví nepokrytě nepřátelsky. (SE IV. 1985:87)

Polští disidenti odmítali opustit vězení, když jim zástupce OSN nabízel vycestování na západ a režim nakonec musel vyhlásit amnestii, aby se nezviditelnili odpůrci režimu u soudu. V Polsku se neustále zpochybňovala vedoucí úloha strany a metody s jakými se dostala k moci. V Polsku nikdy nedošlo k normalizaci. Poláci mají s cizí nadvládou bohaté zkušenosti a jen tak lehko se své svobody nevzdají.

Poláci jsou nejzkušenějšími otroky v Evropě. (SE IV. 1985:90)

Již Stalin si toho byl vědom a snažil se o podřízení Polska své moci. Nechal popravdit předsednictvo polské komunistické strany a během druhé světové války se snažil Polsko zbavit inteligence.

Po okupaci třetiny země a po deportaci eminentní části populace se Stalin snažil podvkrát zlikvidovat polskou elitu, jež byla hlavní překážkou sovětizace: poprvé v Katyni 1940: 15 000 důstojníků, uvězněných Rudou armádou bylo chladnokrevně povražděno. Po druhé v roce 1944, kdy táž Rudá armáda se zastavila na břehu Visly a nechala utopit v krvi Varšavské povstání – tak přišlo o život 300 000 Poláků. (SE IV. 1985:91)

Hrubé metody sovětizace si Poláky nezáskaly, naopak je postavili proti SSSR. Proto měla v Polsku Solidarita tolik příznivců a vynutila si uznání legitimacy. Režim dělal chybu za chybou a nakonec dovedl relativně rozvinutou zemi na pokraj bankrotu. Strana byla zbavena jakýchkoli masek a v podstatě se jednalo o vojenskou juntou, jejímž jediným nástrojem moci bylo použití síly.

Moc je nahá a má k dispozici pouze represivní aparát. ... Toto by nebylo možné, kdyby v předvečer 15. srpna 1980, po šestatřiceti letech komunistické moci, neotevřel neznámý elektrikář Lech Walesa mříže loděnic v Gdaňsku, kdyby Gdaňsk se nepostavil do čela generální stávkou a kdyby 31. srpna nebyla komunistická moc přinucena kapitulovat před autenticky dělnickou a protimarxistickou revolucí. (SE IV. 1985:98)

Židovství a antisemitismus

Židovství je téma typicky středoevropské stejně jako antisemitismus. Židé byli odjakživa kulturním tmelem střední Evropy a jejich vliv byl obdivuhodný. Tento vliv však vyvolal i nejkřutější válečné hrůzy zejména během druhé světové války. Přes to všechno je zejména v některých státech tato problematika velmi živá. Židovská otázka je velmi citlivá například v Polsku, jak píše Ruth R. Wisseová (*Wisseová, R.: Polští židovští duchové. SE X. 1988, 123-143*). Podle ní se polská židovská menšina vyvinula v silnou společenskou složku s vlastním jazykem (jidiš) a vzdělávacími institucemi.

Jsou původně pozváni, aby ve společnosti hráli speciální roli, stali se Židé funkcionálně důležitými: jako prostředníci mezi rolnictvem a šlechtou, jako řemeslníci obchodníci a architekti městského života, později jako spisovatelé, umělci, žurnalisté, učitelé a aktéři politické a společenské scény. (SE X. 1988:124)

Židů bylo před válkou tři miliony, ale zastávali důležité postavení ve střední třídě. V důsledku toho vynikalo Polsko svým antisemitismem a to i po válce.

Zbytek byl vypuzen následnými vlnami antisemitismu, jež propukaly v téměř pravidelných desetiletých intervalech. (SE X. 1988:124)

V roce 1968 odešlo 20 tis. Židů v důsledku silné vládní kampaně. V 80. letech se snaží university znovu zprostředkovat kontakt mezi Židy a Poláky. Když ale přijel židovský autobus podívat se na své bývalé domovy, vnímali to Poláci jako nevyslovenou obžalobu.

Majetek tří milionů Židů náleží v současnosti třem milionům Poláků. ... Ačkoliv je nastavení o promlčecích lhůtách ochránit před reparačními požadavky, před jejich svědomím je nemůže ochránit nikdo. (SE X. 1988:128)

Polská historie na své Židy a jejich oběti ráda zapomíná a to i v muzeu bývalého vyhlazovacího tábora Osvětimi. Obhajobu židovské tradice uchopila Solidarita jako silné protivládní téma. V důsledku toho vláda také začala činit nějaké vynucené kroky v této problematice. Polskou opozici s Židy spojuje zejména silný protisovětský postoj. Důležitou podporu vyjádřil Židům i papež Jan Pavel II. Poláci dneška se možná cítí jako Židé včerejška, protože stejně jako oni nemohou usilovat o plné politické uznání.

Z hospodářského hlediska je Polákům dnes Sověty bráněno uskutečnit své aspirace a to stejnou měrou, s jakou kdysi bránili Židům v tomtéž. (SE X. 1988:128)

Slovinský autor Viktor Blažič (*Blažič, V.: Střední Evropa. SE XIII. 1989, 53-64*) vnímá střední Evropu jako specifický prostor, který je oddělený od Mitteleuropy, protože Němci berou středoevropský prostor mocenskopoliticky. Pangermánské myšlení vidělo největšího nepřítele v Židech, protože ti také prosazovali propojení Evropy, ale na universalistických osvícenských a kosmopolitních principech.

Svémi univerzalistickými idejemi, svými průniky do zcela nových oblastí vědy a umění a svým postavením v čele hnutí za spojenou Evropu naznačili Židé možnosti jakéhosi amerického vývoje Evropy /Spojené státy evropské/, možnosti, které by se začaly uskutečňovat právě ve střední Evropě. (SE XIII. 1989:55)

André Blanchet (*Blanchet, A.: Posedlost skrytým Bohem. SE II. 1985, 3-20*) se zabývá Kavkovým životem a píše, že Kavka věděl, co je to být Žid bez tradice a ghetta, Čech bez vlasti a spisovatel bez mateřského jazyka.

Úplná opuštěnost, naprostá samota. Třebaže má solidní, vlastně záviděníhodné místo a je zaopatřen, zůstává Kavka všude oním cestujícím, kterého potkala nehoda v tunelu, zůstává stezkou, která se ztrácí v hustém a setmělém lese... Kavka není jednoduše typ moderního vydědence, nemusel se od světa izolovat, oddělený od světa se narodil (SE II. 1985:9)

Totalita a demokracie

Téma totality je ve střední Evropě probíráno zejména ve vztahu k sovětské nadvládě. Totalita je však střední Evropě blízká, protože se v ní zrodilo mnoho totalitních ideologií, marxismem počínaje a nacismem konče.

Tématu demokracie a totality se věnuje T. G. Ash (*Ash, T. G.: Existuje střední Evropa? SE VI. 1986, 4-33*), který zpracovává přístupy nejvýraznějších stredoevropských autorů Havla, Michnika a Konráda. Podle Ashe pojem střední Evropy po druhé světové válce a nástupu východní bloku zcela vymizel. Obnovil ho až Kundera a Konrád, kteří jej uvedli znovu v život a čilou debatu probudil i na Západě. Zásadními autory z Čech, Polska a Maďarska jsou potom Havel, Michnik a Konrád a pokud střední Evropa existuje, bude obsažena právě v jejich dílech. Havel a Konrád mluví o východní Evropě neutrálně, o střední vždy pozitivně. Konrád ve své knize Antipolitika píše o nové stredoevropské identitě.

Požadavek autonomie je těžištěm nové stredoevropské ideologie. Bylo historickým neštěstím pro středovýchodní Evropu, že nebyla schopna dosáhnout samostatnosti po zhroucení turko-tatarské nadvlády i pozdější nadvlády germánsko-rakouské a že se opět ocitla pod cizí nadvládou, tentokrát sovětsko-ruského typu. Naši oblasti to brání zůstat při západní volbě, pro níž jsme se rozhodli už před tisíci lety, volbě reprezentující naše nejhlubší historické zaměření. (SE VI. 1986:8)

Havel mluví o stredoevropském fenoménu, pro nějž je typická skepse. Kundera dodává, že nemocí střední Evropy je Rusko, naopak Konrád ani Havel Rusko z Evropy úplně nevyklučují, protože totalitní ideologie a krajní ideologie jako sovětský komunismus je produktem východu, ale i západu. Jak poznamenal Francois Bondy:

Jestliže byl Kavka dítětem střední Evropy, pak jím byl i Adolf Hitler. (SE VI. 1986:9)

Myšlenky Havla, Michnika a Konráda mají několik společných základů. Jedním je antipolitika, což znamená, že hnutím nešlo o získání moci ve státě. Antipolitika byla hypotézou, která stála mimo rozšířené kategorie pravice a levice, jež jsou přežitě. Místo toho je třeba rozdělovat na dobré a špatné. Režim se drží u moci, protože lidé žijí ve lži.

Nemusí přijmout lež, stačí, že přijal život s ní a v ní. Už tím totiž stvrzuje systém, naplňuje ho, vytváří ho, je tím systémem. (SE VI. 1986:15)

Důležité je podle autorů žít v pravdě, čímž se dají udělat velké změny. Lidé by se měli takto projevat v rámci občanské společnosti, která je klíčovým cílem antipolitiky. Dalším společným základem je nenásilí, protože násilí je metodou jakobínsko-leninských držitelů moci. Neztotožňují se ale se západními mírovými hnutími, která jsou utopická a chtějí zničit zbraně.

Nejlepší, co mohou západní míroví aktivisté udělat pro mír, je podporovat demokratickou opozici ve východní Evropě. (SE VI. 1986:20)

Zemím střední Evropy by pomohlo, kdyby se rozpustily bloky. Přes tyto společné motivy však naráží stredoevropské národy na mohutné vlny nacionalismu. Myšlenka nové střední Evropy však žije a počátek tohoto uvažování je potřeba podporovat.

Další autor, který pojednává o životě v totalitním státě je György Konrád (*Konrád, G.: Všichni účinkujeme v téže hře. Maďarská cesta. SE VI. 1986, 41-56*). Nastiňuje, jak je možné udělat život v totalitě přijatelným, přičemž řešení vidí v relativně spokojené maďarské cestě kaddárismu. Státy Střední Evropy jsou pevně udržovány mocí Sovětského svazu. Nelze mluvit o neutralitě, pluralitním systému nebo samosprávě.

Je to totalitní a zároveň patriarchální varianta sovětského systému, kterou si můžeme představit jako přísnou a zároveň shovívavou; izolovanou a zároveň otevřenou. ...V subsystémech mohou být určité rozdíly, nelze však trvale zpochybňovat životně

důležité funkční principy hlavního systému, aniž by nenásledoval přímý či nepřímý trest z „říšské centrály“. (SE VI. 1986:41)

Žijeme v politickém područí Rusů, ale je otázka, kdo bude koho kolonizovat svým myšlením.

Osvobození od ruské vojenské okupace si ve střední Evropě dovedu představit jen tak, že my je obsadíme našimi idejemi. (SE VI. 1986:44)

Polsku se nepodařil pokus o samostatnost v roce 1980, další pokus by podle autora měli učinit sami Rusové. Je zde ale cesta, jak snášet cizí nadvládu. Maďaři jsou spíše vychytralí sedláci s dobrým úsudkem a vtipem, než panstvo. Proto je i jejich vláda mírná ke svým lidem a leccos promine. Maďarská metoda je cesta pomalého získávání samostatnosti, cesta kaddáristu. Vláda se chce vyhnout dvěma největším nebezpečím, hněvu Moskvy a hněvu maďarského lidu.

Je třeba zabránit, abychom se nestali šlágrm mezinárodních sdělovacích prostředků. Není v našem zájmu, aby naše vnitřní spory byly vyostřovány armádou korespondentů. Věnuje-li nám tisk příliš velkou pozornost, pak náš rozhovor už nepatří věci, protihráči nebo přátelům, nýbrž po senzaci bažícímu světovému mínění. (SE VI. 1986:49)

Moudré je získat co nejvíce výhod s co nejmenším rizikem. V Maďarsku se žije relativně spokojeně, pokud nikdo nekritizuje otevřeně stranu nebo policii. Co chybí jsou svobodné volby, svobodná zahraniční politika a svoboda slova.

Problematika „Středu“

Další diskutovanou problematikou států střední Evropy je pozice „Středu“. Střed je chápán jako něco, co je uprostřed, v tomto případě uprostřed dvou mocností.

Martin Schulze Wessel (*Wessel, M.: Střed leží směrem na západ.* SE VIII. 1989, 109-119) ve svém příspěvku poukazuje na židovsko německého filosofa Felixe Weltsche, který napsal knihu *Odvaha středu*, ve které varoval před krajními politickými stranami východu i západu. Stalo se tak v předvečer druhé světové války a střední Evropa byla předurčena k brzkému zániku a zapomnění. Vynořila se opět po čtyřiceti letech poválečného komunismu a volání po její obnově vyšlo z Prahy a Budapešti.

Avšak posuzujeme-li českou diskuzi o střední Evropě z německé perspektivy, zjišťujeme značné rozdíly, pokud jde o význam a akcentaci pojmu Střední Evropa. (SE XIII. 1989:109)

Kromě konceptu Mitteleuropu a pásma malých národů může střední Evropa získávat i jiné kontury. Weltsch hovoří o vyváženém středu mezi dvěma protiklady, střední cestě.

Pro nás je centrum všechno, co v jistém smyslu leží mezi dvěma protiklady; to může být myšleno staticky jako nějaká linie nebo prostor, zóna, dynamicky jako střední cesta, jako střední směr, jako něco, co vede mezi dvěma protiklady, nebo to, co protiklady sjednocuje, co prostředkuje, vyrovnává; ba dokonce jako onen prostředek, který je způsobilý někam to vše dovést i se všemi protiklady. (SE XIII. 1989:110)

Problematika středu je viditelná v hledání vlastní cesty socialismu (třetí cesta mezi socialismem a kapitalismem). Pro Kunderu je Střední Evropa jen termín umožňující únik z východní Evropy, jinak ji chápe jako součást západu. Otázku středu otevírá již Palacký se svou teorií mostu, kterou ale Kundera zavrhoval.

Toto slovo v sobě skrývá nebezpečí: budí představu mostu mezi Ruskem a Západem. Ovšemže nemůže existovat most mezi civilizací a její absolutní negací. (SE XIII. 1989:112)

Katoličtí autoři i Pekař nabízejí jistou revizi dějin a pomocí pojmu Střední Evropa vyzdvihují habsburskou monarchii a katolickou církev.

Rakousko však bylo nejlépe koncipovaným a nejdéle realizovaným státem /.../, jaký kdy u nás po dlouhá staletí existoval. Byl to především náš stát, takže po roce 1918 u nás nenásledovalo žádné osvobození a už vůbec ne osvobození z nějakého otroctví. Že se cesta do izolace, k provincialismu otevřela právě 28.října 1918: „Ze statku do chaloupky“. (SE XIII. 1989:115)

Karl Schlögel (*Schlögel, K.: Střed leží na Východě. SE VI. 1986, 34-40*) o svém pojetí Středu uvádí, že v současném světě podle něj panuje dělení na Východ a Západ. Ze středoevropského prostoru se však začínají ozývat hlasy, které jednotu východního bloku narušují. Střední Evropa je seismografem, že se něco začíná dít.

Že se opět přemýšlí o střední Evropě, transcendentální vůči blokům, tkví bezpochyby v novém zneklidnění, vycházejícím ze staré rivality americké a sovětské supervelmoci. (SE VI. 1986:35)

Střední Evropa se v minulosti vyznačovala značnou mobilitou a kontakty mezi národy, které byly poté narušeny vlnami nacionalismu. Zmizení středu znamenalo přerušení dopravních tepen mezi středoevropskými metropolemi, které se najednou ocitly na periferii. Východní blok vymazal Střed a přikázal mu mlčet.

Východní blok zakrývá vše. Jeho hranice procházející zeměmi je tak pedantsky přesná jako hranice, kterou vytyčil proti dějinám a našemu vědění o nich. Před vznikem východního bloku nic na východě, jak se zdá, neexistovalo. (SE VI. 1986:40)

Nyní se však ve Středu, který momentálně leží na východě zase něco děje.

Redakční příspěvky sborníku „Střední Evropa“

Na závěr pokládáme za správné doplnit názory redakce na problematiku střední Evropy. Tyto názory se objevují v úvodních poznámkách a pro naše účely podáváme následující shrnutí.

Střední Evropa je geograficky nedefinovaná, má rozostřené hranice a uplatňují se zde různé přístupy. Zároveň není pochyb, že tento region existuje.

A nelze o něm pochybovat už jen proto, že je dost intelektuálů, kteří se jím zabývají. (SE I. 1984:2)

Redakce se chce vyhnout obvyklým intelektuálním definicím, že střední Evropa je citlivá na světové dění, barometr nebo seismograf Evropy i světa, křižovatka vlivů, prostředník Východu a Západu, kolébka vší modernosti, laboratorium dějinné senzitivity nebo amalgám Evropy. Střední Evropa také není totožná jen s habsburskou monarchií nebo pásmem totalitních východoevropských států. Naopak je třeba tento region vnímat obecněji.

Vytyčme Střední Evropu jako duchovní prostor proměnlivých hranic. Chceme-li ho vymezovat, hledáme zároveň své místo v Evropě, k níž se duchovně hlásíme. A naopak, klademe-li si tyto otázky /.../ v Čechách, zkoumejme implicitně také smysl a tradice našich národních dějin. Včetně věcí ne zcela lichotivých – vždyť zůstáváme věru leccos dlužni právě duchovnímu habitu občana širšího světa, ať středoevropského či evropského rozměru, každopádně přesahující naše domácí humna. (SE I. 1984:3)

Střední Evropa je místem, kde vedle sebe existovaly, navzájem se ovlivňovaly nejrůznější proudy, směry a –ismy, což neznamená, že by se vždy tolerovaly. Problém střední Evropy je také v jejím vztahu k Západu.

Vztah Západu k nám a náš k Západu zatím spíše připomíná houštinu nedorozumění, v níž vede jen jediná cesta, cesta velké trpělivosti pro vzájemné

porozumění. Náš vztah k Západu je zatížen četnými předsudky, logicky plynoucími ze stále se prohlubující kulturní a vůbec civilizační rozdílnosti. Ztrácejí se kritéria, kterými bychom mohli poměřovat svůj život a život společnosti, ve které žijeme, s životem druhé poloviny Evropy. Není tak úplně vyloučeno, že by zanedlouho mohla nastat doba, kdy se budeme podobat onomu sovětskému vojákov, který k nám přijel na tanku r. 1968 a získal pocit úžasné převahy a despektu vůči Čechám proto, že zde neznají odšívovadla. (SE II. 1985:2)

Disent je alternativou totalitarismu. Je potřeba však jít dále od disidentství k evropanství. Dějinnost Evropy podlehl hluboké touze Německa po národním státu a nejvíce na to doplatila Evropa střední. Začátek konce univerzality Evropy představuje reformace. Stále častěji totiž vyvstávají otázky po smyslu českých dějin. Diskuze o dějinách se stále točí okolo husitství, reformace, protireformace, baroka a Masaryka. Bylo by však potřeba mluvit spíše o českém vztahu k Evropě a zejména k Evropě střední. Střední Evropa je v současné době nově vzniklé sebeuvědomění a musíme o něm vést diskuzi, má politický a kulturní potenciál.

V tomto věku konfesijních bojů se rodila nová, novověká Evropa, přičemž bylo typické, že to, co bylo různým válečným konfesím společné, bylo mnohem silnější a obsažnější, než to, co je rozdělovalo: násilí se používalo stejnou měrou na obou stranách, na obou stranách existovala čistá víra i víra v područí moci, víra kořistnická; většina lidí té doby propojovala dějiny spásy a dějiny světa ve stejném duchu – jak mnoho si například byli podobní Kalvín a Ferdinand II! Měli by však začít přibývat lidé, pro které se stanou dějiny a jejich svobodná interpretace zdrojem lidského a občanského obohacení... (SE IV. 1986:4)

Diskuze o střední Evropě nabírá nové rozměry, politicky neexistuje, ale duchovně ano. Nesporná je nová vlna christianizace ve střední Evropě.

V tento tzv. demokratický socialismus již téměř nikdo nevěří. Místo něj vznikla představa či idea střední Evropy, jako nové duchovní formace, která ponechává politické danosti stranou, primárně se jimi nezabývá (i když si je vědoma svých možných politických důsledků) a soustřeďuje se jakožto silná duchovní aktivita na společnou – v dialogu, rozhovorech a neporozuměních, ale také v překvapivých přes hranice jdoucích analogiích – tvorbu něčeho nového. (SE VI. 1986:1)

Střední Evropa měla vždy tendenci seskupovat se do větších celků, aby se nestala snadnou kořistí okolních režimů. Po válce však byla rozdrobena, což ale není konec myšlenkám o větším celku.

To však neznamená, že by vzorec (sjednocení většího celku) pozbyl platnosti: naopak jeho aktualita roste, přičemž nemáme na mysli nějaké opakování či ožívování historických zaniklých forem jeho uskutečnění. (SE VII. 1987:1)

Sovětský svaz se dostal v 80. letech vojensky na vrchol, vnitřně se však rozkládá. Má možnost vojenskou moc použít nebo se zreformovat, což lze spatřovat v podobě Gorbačovovy perestrojky. To je příležitost pro Střední Evropu zapojit se do diskuze o reformě a potřebě pěstování nového politického a historického myšlení za účelem uzavření politických kompromisů.

Zde má Střední Evropa co říci, a to především v otázkách kulturních, národnostních a i ekonomických. Zde bude Sovětský svaz, který již nemá žádnou možnost duchovní sovětizace Střední Evropy (připomeňme Solidaritu) muset možná přistoupit na jisté kompromisy. Jaké to budou kompromisy, ukáže čas. (SE VIII. 1987:2)

Závěr

Střední Evropa bezpochyby existuje. I jenom to, že se o střední Evropě mluví již tři století, potvrzuje existenci tohoto regionu. Minimálně je to idea dlouhodobě a široce diskutovaná laickou i odbornou veřejností. Zároveň je dlužno dodat, že právě pro tuto šíři oné diskuze nabývá střední Evropa velkého množství podob. Ty se před námi otevírají zejména, pokud na ni pohlížíme kulturně politickou optikou. Politika a kultura jsou spolu v tomto regionu nerozlučně spjaty, protože pojem kultura vznikl v Německu a byl jakousi pupeční šňůrou propojen s jazykem (v tomto případě německým), aby se odlišil od francouzského pojmu civilizace a francouzsky mluvící vládnoucí vrstvy. Tím bylo zahájeno německé národní hnutí, které se odkazovalo na Herderovy teze o národech a jazycích. Národ byl na rozdíl od západních zemí pochopen nejen jazykově, ale i etnicky, což uvedlo do chodu proces, který sjednotil nejen Německo, ale po jeho vzoru dovolil vzniknout i dalším národním státům na východ od něj. Nacionalismus se stal nejen zásadním způsobem myšlení obyvatel států střední Evropy, ale prakticky umožnil jejich existenci. Proto je politické a kulturní myšlení v této oblasti přímo spjaté a nacionalismus je jeho jádrem. Otázkou zůstává, čím je střední Evropa a zda patří k Východu, Západu nebo je to samostatný region. Tento problém je složitější a v podstatě má několik historických řešení. Z kulturního a politického hlediska je prvním z nich myšlenka Mitteleuropy, což je plán velkoněmecké říše a vytvoření protiváhy západním, ale i východním mocnostem. Byl to pokus o zformování svébytného středoevropského regionu mezi Francií a Ruskem pod taktovkou Německa. Toho se ale zalekly okolní země a začaly horečně přemýšlet o alternativách, které vznikly v podstatě jako reakce na koncept Mitteleuropy. Jednalo se další možné uspořádání území mezi Německem případně Francií nebo Anglií a Ruskem. Toto řešení lze označit jako koncept „přechodového území“ nebo teorie „mostu“. S touto myšlenkou přišel již Palacký, který prosazoval austroslavistickou federaci. Její modifikace se objevovaly částečně i u Masaryka a dalších středoevropských myslitelů. O její dokončení se neúspěšně pokusil Edvard Beneš po druhé světové válce. Jako třetí řešení můžeme uvést Szücsův názor středu Evropy jako relativně autonomní oblasti, která má některé rysy východní a jiné západní. Za západní lze považovat sociální strukturu, kulturu i historický vývoj, za východní potom hospodářskou zaostalost, centralistickou vládu a menší roli buržoasie. Kvůli těmto smíšeným rysům osciluje tento region mezi Východem a Západem. Střední Evropa jako kulturní fenomén je dalším z pokusů o její vymezení. Tyto úvahy staví na rakousko-uherské kosmopolitní společnosti s výrazným židovským prvkem jako kulturním tmelem. Bylo to místo středu i střetu kultur, vzájemného stýkání, dotýkání a potýkání, které bylo však pro oblast kultury nebývale podnětné. Přineslo ve svém důsledku významné příspěvky v oblasti literatury, hudby, psychoanalýzy i filosofie.

Nyní se pokusíme shrnout výsledky studia textů sborníku „Střední Evropa“ a postihnout základní témata, kterým se jednotlivé příspěvky věnují. Současně se budeme snažit definovat vztahy mezi nimi, určit jestli některé názory jsou převládající a zhodnotit, zda odpovídají některé z obecných koncepcí střední Evropy. Velmi silným a dá se říci stěžejním tématem je křesťanství, které je prezentováno jako jeden ze základů Evropy a její historické jednoty (Josef Hradec, Radomír Malý). Křesťanství je alternativou totalitní moci (Václav Benda) a přestože je těžké tento společný princip objevit (André Blanchet), je nesporné, že tím základem je. Na tuto otázku navazuje další nosné téma, zda je střední Evropa katolická nebo protestantská. Diskuze je zde zaměřena pouze na český stát a většina autorů se shoduje, že katolictví je pravým kulturním jednotitelem střední Evropy a její integrace do evropských kontextů (Josef Hradec, J. Vrána). Reformační tradice je obhajována pouze částečně (Radomír Malý) při pokusech

o syntetický obraz českých dějin. V těchto diskuzích se tedy prosazuje silné ztotožnění s habsburskou říší jako kulturním fenoménem. Téma rakouské kosmopolitní společnosti na jedné straně a nacionalismu jednotlivých národů na straně druhé provokuje další obsáhlou diskuzi. Zaznívají názory, že si monarchie způsobila svůj pád sama svou politikou (Milan Šmerda), naopak další příspěvky pojednávají o tom, že politika malých národů nebyla o nic lepší (Radomír Malý) a někteří autoři se zabývají nevyhnutelnou daností tohoto stavu způsobeného nacionalismem (J. Vrána, Gerhard Wilflinger, Andreas). Protože byla rakouská monarchie autonomní středoevropskou mocností lze tuto otázku shrnout asi tak, že rozpad Rakouska-Uherska byla podle většiny autorů chyba, ovšem nevyhnutelná. Velmi probírané téma je otázka, zda byla vhodnější Masarykova nebo Pekařova koncepce českých dějin, která je tak trochu analogií předchozího tématu. Zřetelná je velmi silná kritika Masarykovy koncepce (Rudolf Voříšek, Janus, Andreas, J. Vrána) a ještě silnější kritika putuje na adresu jeho pokračovatele Edvarda Beneše. Někteří autoři kritiku mírní s vysvětlením, že příčinou nestability byly vlivy zejména německého nacionalismu a zrod totalitních ideologií (Moravius, Vojtěch Kořán) nebo jiné tajné velmocenské dohody (Francois Fejtö). Zde je opět vidět silný akcent autonomní středoevropské mocnosti v podobě dunajské monarchie. Dalším tématem je problém společných hranic a národnostních menšin u nově vzniklých malých národů. Způsob rozdělení Rakouska-Uherska je kritizován (Andreas, J. Vrána) v podstatě jednomyslně. Problematické je nerespektování etnických a někdy ani historických hranic a upírání práv menšinám. To vše bylo zdůvodňováno hospodářskou nutností a byly brány v potaz pouze potřeby vítězů války. Takto uměle nadiktovaný vztah vedl k mnoha problémům a v některém případě k odsunutí obyvatelstva. Téma střední Evropy jako kulturního a duchovního fenoménu se též objevuje velmi často. Někteří autoři se mu věnují obecně (Václav Havel, T. G. Ash) a někteří definují středoevropskou civilizaci na příkladu literatury (Václav Bělohradský), s nimiž poté polemizují další příspěvatelé (Josef Špetko). Pro některé příspěvky je typické téma tragiky malého národa (Rudolf Voříšek), kde autoři popisují jeho fatální a smutný úděl, včetně možnosti kulturní likvidace (Josef Hradec). Naopak na případu Polska je předvedeno, jak může malý národ odolávat totalitní moci svého velkého souseda (Christian Jelen a Leopold Unger). Tyto názory opět odkazují k potřebě větší samostatné středoevropské mocnosti. Židovství a antisemitismus jako středoevropské téma je vlastní mnoha státům tohoto prostoru. Koncept kosmopolitní společnosti rakouského typu nezmátl (Viktor Blažič) a namísto toho se prosadil nacionalismus. Lítost nad tím i nad lidskými osudy Židů jsou z některých článků zřejmé (Ruth. R. Wisseová, André Blanchet). Téma totality je probíráno zejména ve vztahu k sovětské nadvládě (György Konrád, T. G. Ash) a je poukazováno na možné způsoby boje s totalitní mocí. V tomto kontextu jsou patrné připomínky specifické středoevropské kultury. Je potřeba ještě shrnout názor redakce, která se shoduje na tom že střední Evropa existuje a je především zvláštním a zároveň výjimečným duchovním prostorem. Přesto bychom si měli uvědomit svoji příslušnost k širšímu okolí a zejména naše blízké vztahy se Západem, kterému se pod totalitní nadvládou čím dál více vzdalujeme. Reformaci pokládá za začátek konce jednoty Evropy a považuje za správný cíl navrátit se na cestu evropanství. Osvědčenou taktikou je seskupování států střední Evropy do větších celků jakožto formy jejího uskutečnění a probíhající reformy v sovětské říši vidí jako vhodnou příležitost k této diskuzi. Z hlediska koncepcí středoevropského uspořádání, jak je uvedeno v první části práce (Mittleuropa, teorie mostu, autonomní oblast a kulturní fenomén), plyne, že myšlenka Mittleuropy jako správného řešení se vůbec neobjevuje. Určité polemiky jsou vedeny nad teorií mostu mezi východem a západem, ale z běhu událostí po roce 1918 a 1948 se většina autorů shoduje na tom, že toto uspořádání bylo

slepotou uličkou našich dějin. Naopak je ze všech textů patrné jasné přitakání myšlenky autonomní středoevropské mocnosti ať máme na mysli rakouskou monarchii nebo jiný útvar, s čímž ostatně souvisí i souhlas s pojmem střední Evropy jako kulturním fenoménem. Tyto názory se dají označit v daném sborníku jako převládající a jsou vyjádřeny i samotnou redakcí.

To, že se střední Evropě nepodařilo vytvořit vlastní politický útvar, neznamená, že neexistuje. Szücsovy teze o směsi východních a západních prvků jsou platné, stejně jako Kunderova středoevropská kultura. Střední Evropa v sobě nenašla dostatek vnitřní síly, aby utvořila samostatný region. Poslední reálnou šanci mělo zřejmě Rakousko-Uhersko. Země střední Evropy se po roce 1989 snažily uniknout z bezprostředního vlivu Ruska, které bylo po skončení Studené války oslabeno. Z tohoto pohledu jsou patrné dvě tendence vývoje. První pojímá další vývoj střední Evropy jako návrat k Západu a integraci do západních struktur jakým byl například vstup do Evropské unie a Severoatlantické aliance. Druhá je potom spíše izolacionistická, přičemž zdůrazňuje svrchovanost a suverenitu jejích států. V rámci uvedené první tendence a samotné střední Evropy nebyly po revoluci vztahy středoevropských států tak intenzivní a bezproblémové, jak se o tom hovořilo v dobách disentu. Každý stát měl plno potíží sám se sebou, a přestože bylo mezi nimi mnoho podobností, pořád tu bylo i mnoho rozdílů, což byl pravděpodobně jeden z hlavních důvodů, proč nedošlo k těsnější spolupráci. Přesto myšlenka střední Evropy nebyla zcela zapomenuta a k největšímu rozvoji došlo v roce 1991 vznikem Visegrádské trojky, po rozdělení Československa Visegrádské čtyřky, do které dále patřilo Polsko a Maďarsko. V rámci této spolupráce se země dohodly na bližší spolupráci v procesu integrace do Evropy, ekonomické transformace, lidských práv a širší spolupráci ve středoevropském regionu. Vznikl i Mezinárodní visegrádský fond, který podporuje projekty v oblasti kultury, vědy a výzkumu, vzdělávání, výměny mládeže a rozvoj turismu. Dalším plánovaným projektem je Visegrádská bojová skupina, jež má držet bojovou pohotovost na společnou obranu střední Evropy. Druhá izolacionistická tendence souvisí s hlavním problémem střední Evropy, který byl v době nadvlády komunistické ideologie zatlačen do pozadí a rezonoval pouze uvnitř společenské struktury, aby se znovu dostal po pádu východního bloku na povrch. Nacionalismus, způsob myšlení, kterému státy střední Evropy vděčí za svůj vznik a kvůli kterému toho tolik zakusily, opět ožil a stal se jednou ze základních hybných sil politického vývoje v jednotlivých státech. Lze říci, že návrat do Evropy byl brzděn nacionalismem jednotlivých států. Kulturně a většinou i politicky tedy hledí střední Evropa k Západu, i když v období vydávání sborníku je pod jasnou nadvládou východní mocnosti. Sociální struktura je také západní, jen hospodářství vykazuje určitou zaostalost. Nacionalismus je principem existence malých národů střední Evropy. Existence i prokletí, bychom mohli dodat, protože tato struna rozehrává jejich vášně nejsilněji a dostává se do sporu s demokratickým liberalismem. V Německu byl již pokus o vyrovnání s touto otázkou zahájen. V malých státech střední Evropy se ale touto kartou i v současnosti stále hraje. Přitom by se tyto státy měly snažit spíše o vyrovnání se s nacionalismem a otupení jeho hrotů, zavedením demokracie, silné občanské společnosti a právního systému. Přitom právě myšlenka zpracovaného nacionalismu by mohla být příspěvkem střední Evropy Západu. Nacionalismus se vyskytuje v určité míře i na západě, nehraje tam ale zásadní roli. To se ovšem může poměrně rychle měnit v současném světě plném hrozeb terorismu, probíhající ekonomické krizi a dalším problémům. Nacionalismus a jeho krajní polohy znamenají hrozbu pro demokracii a liberalismus, které jsou pilířem západní civilizace. Ta je jedním z nejdůležitějších hráčů na světovém civilizačním kolbišti, a aby jím zůstala, je nutné dbát o její původní kořeny. To by mohlo být smyslem střední Evropy v západním světě. Pokud je západní

civilizace přesvědčena o svojí výjimečnosti, je i v jejím zájmu v tomto svém hraničním regionu uspět.

POUŽITÁ LITERATURA:

Knihy a sborníky:

BIBÓ, István. Bída malých národů východní Evropy, Brno-Bratislava: Doplněk - Kalligram, 1997. 614 s. ISBN 80-85765-85-3.

ELIAS, Norbert. O procesu civilizace I: Sociogenetické a psychogenetické studie. Praha: Argo, 2006. 336 s. ISBN 80-7203-838-9.

HAVELKA, Miloš a CABADA, Ladislav. Západní, východní a střední Evropa jako kulturní a politické pojmy. Plzeň: Tiskové středisko ZČU v Plzni, 2000. s. 102-115. ISBN 80-7082-706-8.

HROCH, Miroslav. Na prahu národní existence. Praha: Mladá fronta, 1999. 275 s. ISBN 80-2024-0809-6.

HROCH, Miroslav. V národním zájmu. Praha: Nakladatelství Lidových novin, 1999. 199 s. ISBN 80-7106-298-7.

KONRÁD, György. Spoluviník. Praha: Prostor, 1990. 320 s. ISBN 80-8519-002-8.

KOSÍK, Karel. Česká radikální demokracie. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1958. 482 s.

KREJČÍ, Jaroslav. Postižitelné proudy dějin: Civilizace a sociální formace, struktury a procesy, kultura a politika, revoluce a renesance, náboženství, národy a státy. Praha: sociologické nakladatelství, 2002. 563 s. ISBN 80-8642-909-1.

KUČERA, Rudolf. Střední Evropa: Sborník na dané téma. Praha: samizdatové vydání, 1984 – 1989. 13 vydání, 76-206 s.

MASARYK, Tomáš Garrigue. Nová Evropa: stanovisko slovanské. Brno: Doplněk, 1994. 196 s. ISBN 80-85765-29-2.

MASLOWSKI, Nicolas a HLAVIČKOVÁ, Zora (ed.). The Weight of History in Central European Societies of the 20th Century. Praha: CES, 2005. 187 s. ISBN 80-2394-457-6.

MÜLLER – KRIEGER- VOLLRATH. Dějiny Německa. Praha: Nakladatelství lidových novin, 2004. 610 s. ISBN 80-7106-188-3.

PALACKÝ, František. Idea státu rakouského. Praha: I.L. Kober, 1865. 86 s.

PATOČKA, Jan. Co jsou Češi?. Praha: Panorama 1992. 237 s.

PATOČKA, Jan. Kacířské eseje o filosofii dějin. Praha: Oikumené, 2007. 136 s. ISBN 978-80-7298-275-2.

PIRENNE, Henri. Středověká města: Studie z dějin historických a sociálních. Praha: Historický klub, 1928. 218 s.

RUPNIK, Jacques. Jiná Evropa, Praha: Prostor, 1992. 352 s. ISBN 80-85190-17-6.

SCHULZE, Hagen. Stát a národ v evropských dějinách. Praha: Nakladatelství lidových novin, 2003. 366 s. ISBN 80-7106-393-2.

STRAUSS – CORBINOVÁ. Základy kvalitativního výzkumu: Postupy a techniky zakotvené teorie. Boskovice: Sdružení podané ruce Brno, 1999. 196 s. ISBN 80-85834-60-X.

TOYNBEE, Arnold. Lidstvo a matka země: Vyprávění o dějinách světa. Praha: Práh, 2001. 629 s. ISBN 80-7252-053-9.

Internetové zdroje:

ASH, Timothy Garton. The Puzzle of Central Europe. The New York Review of Books (online). 18. březen 1999 (cit. dne 18.6.2013). Dostupné z <<http://www.nybooks.com/articles/archives/1999/mar/18/the-puzzle-of-central-europe/?pagination=false>>.

CHOCHOLATÝ, František. Idea Mitteleuropy. Náš směr (online). 13. duben 2010 (cit. dne 18.6.2013). Dostupné z <<http://nassmer.blogspot.cz/2010/04/idea-mittleuropy.html>>.

HLOUŠEK, Vít. Evropa a její místo v dějinách: Reflexe Oskara Haleckého. Středoevropské politické studie (online), podzim 2003, 2003, roč. V, č. 4. (cit. dne 2013-06-10). Dostupné z <<http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=181>>.

KOŘALKA, Jiří. Mitteleuropa Friedricha Naumanna jako plán německé hegemonie v Evropě za první světové války. Dělský potápěč (online). 10.12.2009 (cit. 2013-06-10). Dostupné z <<http://deliandiver.org/2009/12/mitteleuropa-friedricha-naumanna-jako-plan-nemecke-hegemonie-v-evrope-za-prvni-svetove-valky.html>>.